

**T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

IĞDIR ZOR KÖYÜ KERVANSARAYI PROJE ÇALIŞMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Aydın MIZRAK**

VAN-2007

**T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

**IĞDIR ZOR KÖYÜ
KERVANSARAYI
PROJE ÇALIŞMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Aydın MIZRAK**

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU**

VAN-2007

KABUL VE ONAY SAYFASI

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Bu Çalışma Jürimiz Tarafından SANAT TARİHİ ANABİLİM
DALI'NDA YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan :.....

Üye (Danışman) :.....

Üye :.....

Üye :.....

Üye :.....

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../ 2007

.....

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	III
1. GİRİŞ	1
1.1. Konunun Niteliği, Amacı ve Önemi	1
1.2. Kaynaklar ve Araştırmalar	2
1.3. Metot ve Düzen.....	3
2. İĞDIR HAKKINDA GENEL BİLGİLER	4
2.1. Coğrafi Konum	4
2.2. Tarihçe.....	6
3. KERVANSARAY MİMARİSİNİN GELİŞİMİ	17
3.1. Anadolu’da Kervan Yolları	17
3.2. Selçuklu Hanları ve Özellikleri	17
3.3. Osmanlı Dönemindeki Kervansaray Mimarisinin Özellikleri.....	29
4.ZOR KÖYÜ KERVANSARAYIN’IN TANIMLANMASI	35
4.1. Konumu ve Güzergâhı	35
4.2. Tarihçesi	35
4.3. Plan ve Mimari Özellikleri	36
4.3.1.Genel	36
4.3.2. Cepheler.....	40
4.3.2.1.Taç kapı.....	41
4.3.2.2.Destek Kuleleri.....	41
4.3.2.Giriş Holü ve Yan Odaları	42
4.3.2.1.Giriş Holü.....	42
4.3.2.2.Yan Odalar	42
4.3.3.Barınak.....	43
4.3.3.1.Orta Sahın	43
4.3.3.2 Yan Sahınlar.....	44
4.4.Süsleme	44
4.4.1.Taş Süsleme	44
4.4.2.Bitkisel Süsleme.....	46

4.4.3.Geometrik Süsleme	47
4.4.4.Figürlü Süsleme	48
4.4.5.Mukarnas	49
4.5.Malzeme ve Taşçı İşaretleri.....	50
5. KERVANSARAYIN PROJELENDİRMESİ VE İŞLEVLENDİRİLMESİ	52
5.1. Rölöve Projesi.....	52
5.1.1.Plan	52
5.1.2.Cepheler.....	53
5.2. Restitüsyon Projesi.....	53
5.2.1.Yapıdan Gelen Özellikler	54
5.2.2. Kaynaklardan Tespit Edilen Özellikler	54
5.2.3. Veriler Işığında Projenin Durumu.....	54
5.3. Restorasyon ve İşlevlendirme Projesi	55
6. DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA	58
6.1. Plan ve Mimari Özellikleri Yönünden	58
6.2. Süsleme Özellikleri Yönünden	61
7. SONUÇ.....	63
8. ÖZET / SUMMARY	68
9. KAYNAKÇA.....	72
10. FOTOĞRAFLAR DİZİNİ.....	77
11. ÇİZİMLER DİZİNİ.....	80

ÖNSÖZ

Iğdır ili tarihi, mimari ve arkeolojik açıdan önemli olmasına rağmen, gerek ilin ve gerekse tarihi eserlerinin bugüne kadar yeterince tanıtılmaması, buraya olan ilginin az olmasına sebep olmuştur. Yöre ile ilgili az sayıda yapılan araştırma sonuçları, bilim dünyasına tanıtılmıştır. “Iğdır Zor Köyü Kervansarayı Proje Çalışması” başlıklı tez çalışmam, yapılar kataloğundan çok, Zor Kervansarayı’nın mimari problemlerinin tespit edilmesini, buna bağlı olarak mimarlık ve sanat tarihi açısından rölöve, restitüsyon ve restorasyon problemlerinin hazırlanarak işlevlendirmeye yönelik öneriler sunmaya amaçlanmıştır.

Yöre hakkında daha önce Hasan BUYRUK tarafından hazırlanan ”Iğdır ve Çevresinde Tarihi Kültürel Kalıntılar” adlı Yüksek Lisans çalışması, ile Prof. Dr. Hüseyin Rahmi ÜNAL’ın hazırladığı <<Iğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı Doğubeyazıt- Batum Kervanyolu Hakkında Notlar>> adlı makalesinde yapı hakkında yüzeysel bilgiler yer almasına karşın, << Iğdır Zor Köyü Kervansarayı Proje Çalışması>> başlıklı bu tez çalışmamda eser, sanat tarihi ve mimarlık disiplinlerini açısından derinlemesine incelenmiş ve günümüzde işlevlendirmeye yönelik restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanmıştır. Ayrıca yapının dikkat çekmeyen yönlerini tanıtarak, eserin şu anki harap durumunun ciddi olduğunu, gereken önlemlerin alınmaması durumunda var olan ayrıntılarının da zamanla kaybolacağını, dolayısıyla bir an önce acil önlemlerin alınması gerektiğine dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Bu alandaki çalışmamda başta Sanat Tarihi Bölüm Başkanı Prof. Dr. Recai KARAHAN başta olmak üzere, beni yönlendiren ve desteklerini esirgemeyen Danışman Hocam Doç. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU’na, sürekli bilgilerinden istifade ettiğim değerli hocalarım Yrd. Doç. Dr. Ali BORAN, Yrd. Doç. Dr. Osman AYTEKİN ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet TOP’a, çalışmalarım sırasında bana yardımcı olan arkadaşlarım Faruk BAYRAM’a ve Mekin SAVAŞ’a, arazi çalışmalarım, çizimlerimde ve tezimin hazırlanmasında bana yardımcı olan Restoratör-Sanat Tarihçisi Erkan KOÇ’a çalışmalarım boyunca bana yardımcı olan, beni yalnız bırakmayan aileme en içten teşekkürlerimi sunarım.

Van- 2007

Aydın MIZRAK

1. GİRİŞ

1.1. Konunun Niteliği, Amacı ve Önemi:

Konumu itibarı ile Iğdır-Batım kervan yolu üzerinde bulunan ve tali kervan yolu üzerinde inşa edilmesinden dolayı pek dikkat çekmeyen Zor Kervansarayı adına, ilk olarak Rusça bir dergide rastlanmıştır.¹ Kervansaray günümüzde de ana bir yol üzerinde olmayıp, Iğdır'a 25 km. uzaklıkta Taşlıçay Köyü istikametine devam eden yolda ve atıl durumdadır. Bundan dolayı kimsenin dikkatini pek çekmemiştir.

Yapı, bulunduğu alanda yerel imkânların kullanılmasıyla meydana getirilmiştir. Kervan yolunu takip edecek insanlara hizmet veren konaklama alanı, insan, hayvan ve yüklerinin korunması ve belli bir noktaya götürülmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu anlamda kervansarayın korunup tekrar eski güzelliğine getirilmesi bölge kültür tarihi açısından önemlidir.

Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle Iğdır ve çevresi önemli bir gelişim alanı olmuş daha sonra Selçuklu ve Osmanlı döneminde büyük bir uygarlık haline gelmiştir. Coğrafi konumu itibarı ile büyük istilalara maruz kalan bölge, etkin bir konuma gelmiştir. Seyyahların verilerinden hareketle, Batım-Tebirz, Van-Batım gibi Kuzey-Güney doğrultulu yolun tespitini ve buna göre Zor Kervansaray'ın konumu ve işlevi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Kervansarayın tekrar hayata döndürülmesi için gerekli teknik eksikliklerin düzeltilerek projelerinin tamamlanması gerek il turizmi açısından ve gerekse kültürel değerlerimizin tekrar canlandırılması için büyük bir kazanç olacaktır.

¹ Prof. Dr. Oluş ARIK ve Prof. Dr. R.Hüseyin ÜNAL

² Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, (Çev: Ö.Rıza Doğrul), İstanbul, 1993.

1.2. Kaynaklar ve Araştırmalar:

Iğdır ve çevresi ile ilgili bilgi veren ilk kaynak Ahbarü'd-Devleti-s Selçukiyye'dir.³ Bu eserde Iğdır Kalesi ve Sürmeli (Karakale)'nin fetih edilişleri anlatılmaktadır.

Ruy Gonzalez de Clavijo, İspanyol Kralı tarafından 1404 tarihinde Timur'a elçi olarak gönderildiğinde Iğdır'a uğramış Iğdır kalesi ile Sürmeli Kalesi'ni etraflıca anlatmıştır.²

Parrot, 1829 yılında bölgeden geçmiş, Ahura (Yenidoğan)'yı ziyaret ederek, burada bulunan St. Jakop Manastırı'nı resmetmiştir. Bu bilgiler Corbin'in eserinde yer almaktadır.³

İ.Kılıç Kökten, 1941 yılında bölgeye uğramış, burada Yayı, Gökçeli ve Melekli höyüklerini tespit ederek, sürmeli kalesi hakkında kısa bilgiler aktarmıştır.

M. Fahrettin Kırzioğlu Iğdır ve çevresi ile ilgili asıl detaylı çalışmayı yapmıştır. Topladığı bilgileri, Kars Tarihi isimli eserlerde yayınlanmıştır. Kitabında, yörenin tarihi ile ilgili bilgileri asıl kaynaklardan çıkararak bir araya getirip, bölge tarihine ışık tutmuştur.

Özellikle Sanat Tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Iğdır Kervansarayı'nı tanıtan Prof. Dr. Oluş ARIK ve Prof. Dr. R.Hüseyin ÜNAL'ın çalışmaları ile tanıtımındaki eksiklik bir nebze olsa azaltılmıştır.⁴

² Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, (Çev: Ö.Rıza Doğrul), İstanbul, 1993.

³ B.J.Corbin, *The Explorers of Ararat*, U.S.D, 1999

⁴ Hasan Buyruk, *Iğdır ve Çevresinde Tarihi-Kültürel Kalıntılar* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum,2002, 3-4.

1.3. Metot ve Düzen:

Çalışmamızın ilk aşamasında bölge ile ilgili bugüne kadar yayınlanan tüm eserlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Daha sonra tez kapsamında 2004 yılında bölgede arazi çalışmalarına başlanılmış ve bu çalışmalar 2005 yılında da devam etmiştir. Araştırmalarımız sonucunda incelediğimiz kervansarayın fotoğrafları detaylı bir şekilde çekilmiş yapının dış cepheleri, iç mekân, taç kapı ve diğer detayların rölöveleri çıkarılmış, daha önce yapılan çalışmalarla karşılaştırılarak bunun sonucunda eksik ve hatalar tespit edilmiş, taç kapıdaki geometrik süslemelerde bulunan şifreler bilgisayar çizimlerindeki renklendirmeler sonucunda ortaya çıkarılmıştır.

Araştırma kapsamında kervansarayın bulunduğu kervan yolu ve bu yol güzergâhındaki diğer kervansaraylar araştırılıp Zor Kervansarayına plan açısından benzeyen kervansaraylarla karşılaştırmalar yapılmıştır.

Elde edilen bilgiler ışığında Iğdır'ın coğrafi konumu, tarihçesi kısaca anlatılmış daha sonra kervansarayın tarihçesi plan özellikleri, kompleksi oluşturan mimari elamanlar, yapıda kullanılan malzeme ve fotoğraflar üzerinde yapılan titiz taramalar sonucunda daha önce tespit edilen taşçı işaretleri belirlenmiş, kervansarayda yer alan bitkisel, geometrik ve figürlü süslemeler açıklanmış, değerlendirme bölümünde eldeki veriler ışığında kervansarayın diğer hanlarla aralarındaki benzerlikleri karşılaştırılarak plan ve mimari açısından ve taş süslemesi açısından veriler değerlendirilerek sonuca gidilmiştir.

2. İĞDIR HAKKINDA GENEL BİLGİLER

2.1. Coğrafi Konum

İğdır'ın ilk kurulduğu yer, Büyük Ağrı Dağı'nın kuzey yamaçları üzerinde yer alan "Korgan Kalesi"dir.⁵ 1640 yılında meydana gelen depremde kalenin yıkılmasıyla "İğdır Korgancı" terk edilerek, nüfusunun ovaya inmesiyle, yerleşme aynı adla bugünkü yerinde kurulmuştur.⁶

Doğu Anadolu'nun doğusunda serhat şehri olan İğdır, yakın tarihe kadar Kars'a bağlı bir ilçe iken, T.B.M.M.'nin 27 Mayıs 1992 tarihinde kabul ettiği 3806 numaralı kanunla il olmuştur. Aynı kanunla Karakoyunlu Köyü de ilçe yapılmış⁷ ve daha önce Kars'a bağlı olan Tuzluca ve Aralık ilçeleri de İğdır iline bağlanarak siyasi teşkilatlanma tamamlanmıştır (Foto:1).

Bugün İğdır merkez ilçesine bağlı üç ilçe bulunmaktadır. Bunlarla birlikte merkez ilçe ve köylerinin nüfusu 2000 genel nüfus sayımına göre bin sekiz yüz dolaylarındadır. Aras nehrinin suladığı 850 rakımlı bir ovaya kurulmuş olan İğdır tamamen ova üzerinde ve çevresindeki yerleşmelere göre merkezi bir konumda kurulmuş bulunmaktadır.

İğdır 1992 yılında il olduktan sonra merkeze bağlanan ve yukarıda adları belirtilen ilçelerle birlikte kuzeyde Ermenistan, kuzeydoğuda Nahçıvan, güneydoğusunda İran, güneyde Ağrı ve kuzeybatıda Kars illeriyle sınır komşusu olmuştur.

Fiziki bakımdan ovanın tabanı, hemen bütünüyle Aras ırmağının biriktirdiği alüvyon ve kolliyel toprak yapısıyla örtülüdür. Ova Aras ırmağı boyunca geçen Türkiye-Ermenistan sınırı tarafından, hemen hemen iki eşit parçaya bölünmüştür. Sınırlarımız dışında bulunan Erivan (Revan) ovasıyla İğdır Ovasının birlikte oluşturduğu bu bölgenin bütününe "Sürmeli Çukuru" da denilmektedir (Foto:2). İğdır ilinin kuzey ve kuzeydoğu

⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, C.1, İstanbul, 1953, 537.

⁶ Fahrettin Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, Ankara, 1982, s.30

⁷ Nihat Çetinkaya, *İğdır Tarihi*, İstanbul, 1996, 125.

sınırını Aras Irmağı ve bu ırmağın yatağı boyunca geçen Türkiye-Ermenistan sınırını teşkil eder. Ancak bölgenin tamamı esas alındığında havzanın kuzeyinde Ermenistan topraklarındaki Alagöz volkanik dağı (4094 m.) kuzeydoğusunda ise yine Ermenistan'a ait olan Büyük Akdağ (3570 m.) bulunmaktadır. Güneydoğusunda Pamuk Dağı (2639 m.) doğuda Büyük Ağrı Dağı (5137 m.) ve Küçük Ağrı'da Türkiye - İran milli sınırı yer alır. Iğdır Ovasının etrafında güneyde Zor Dağı (3896 m.) ile sönmüş volkan yükseltileri yer alır.⁸

Iğdır'ın ovalık kesimleri Doğu Anadolu Bölgesi'nin öteki kesimlerinde görülen şiddetli kara ikliminden fazlaca etkilenmez. Iğdır'da yıllık ortalama sıcaklık 11,6 C° 'dır. Ovada kışlar, Erzurum ve Kars yaylasına göre daha yumuşak, yazlar ise daha uzun ve sıcak geçer. Iğdır'da kışın -20 dereceye kadar düşen ısı, yazın da 41 dereceyi aşan bir yüksekliğe ulaşır. Bu sıcaklık pamuk tarımı ile diğer tarımsal faaliyetleri üzerinde önemli bir etki yapmaktadır. Hava sıcaklıkları yılın her ayında, ova ile dağlık kesimde farklılık göstermektedir.⁹

Iğdır'da tarla ve bağ-bahçe tarım faaliyetlerinin yanı sıra hayvancılık, özellikle de küçükbaş hayvancılık önemli bir yer tutar. Iğdır Ovası ve çevresinde hayvanlar yılın 3-4 aylık kış dönemini ahırlarda, diğer dönemlerini ise yükseklerde yaylalarda geçirirler. Pamuğun yanında şeker pancarı tarımı da yapılan ovada, üretilen elma ve kayısının da hemen tamamı, taze meyve olarak satılmaktadır. Iğdır Ovası'nda kayısından sonra en fazla yetiştirilen meyve türü elmadır. Türkiye'nin en az yağış alan yörelerinden biri olan Iğdır, orman açısından da en yoksun illerden biridir.¹⁰

Yörenin iklim özellikleri sivil mimariye de yansımıştır. Örneğin, ovada yapılan evler; düz damlı, büyük pencereli kerpiç iken, dağ köylerinde taş duvarlı, küçük pencereli evler görülmektedir.

⁸ İbrahim Güner, *İlimiz Iğdır*, Iğdır, 1993, 5-14.

⁹ Güner, a.g.e., 22-24.

¹⁰ Güner, a.g.e., 40-45.

2.2. Tarihçe

Iğdır ve çevresinin insanlık tarihinin çok eski devirlerinden beri yerleşim yeri olarak kullanıldığı ve tarih boyunca birçok kavimlerin egemenliğine girerek, bu kavimlerin medeniyet ve kültürlerine ev sahipliği yaptığı bilinmektedir.

Bölgede ilk yerleşimin Paleolitik ve Mezolitik devirlerden günümüze sürdüğü, yapılan arkeolojik araştırmalarla tespit edilmiştir. Iğdır ovasında bulunan küçük taş aletlerle çakmak taşından yapılmış aletler, Yontma Taş Devri'nin bu bölgede de yaşandığına işaret etmektedir.¹¹

Yörede Neolitik devrin M.Ö. 4000 yıllarına kadar sürdüğü kabul edilmektedir.¹² 1943 yıllarında yapılan araştırmalarda Aralık ilçesinde, Iğdır merkez Yaycı Köyü ve Karakoyunlu ilçesi Gökçeli Köyü'nde, höyükler tespit edilmiştir.¹³ Aynı zamanda Revan (Erivan) bölgesinde yapılan araştırmalarda da Neolitik devre ait çeşitli belgeler bulunmuştur.¹⁴ Ancak bugüne kadar henüz bir kazı yapılmadığından, bölgedeki yerleşim tarihinin başlangıcını tam olarak tespit için gerekli bilgiler tam olarak ortaya konamamıştır.

İnsanlığın, toplayıcılık ve avcılık gibi basit üretim faaliyetlerinde bulunduğu ve göçebe bir hayat sürdüğü bu uzun dönem, Neolitik (Cıvalı Taş) devirde değişik bölgelerde geniş ölçüde sona ermiştir. İnsanlık tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen bu aşama Mezolitik toplumlarının ancak tarım kültürünü keşfetmelerinden sonra mümkün olmuştur. Neolitik devirle birlikte yerleşik hayata geçen insanlar, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel hayatta gelişmeler göstermişler ve daha sonraları her alanda ilk üretim faaliyetlerinin başladığı Bakır ve Tunç devirlerine geçerek tarih devirlerine girmişlerdir.¹⁵

¹¹ İ. Kılıç Kökten, *Kars'ın Tarih Öncesi*, III Tarih Kongresi, Ankara, 1984, 194-204.

¹² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 21.

¹³ İ. Kılıç Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor" *Belleten*, C.VII, Ankara, 612.

¹⁴ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 24-25

¹⁵ Güner, a.g.e.,133.

Yörenin sahip olduğu elverişli iklim, toprak, su ve sulama şartları yanında, Orta Asya'dan Anadolu'ya göçen kavimlerin geçiş yolları üzerinde bulunmasından dolayı bölge için Neolitik devrin başlangıç tarihinin, Anadolu ve Mezopotamya için kabul edilen M.Ö. 6–7 bin yıllarına kadar uzanacağı tahmin edilebilir. Yörenin ilk yerleşik kavimi M.Ö. 4. binde Orta Asya'dan gelip, Azerbaycan ile Doğu Anadolu bölgesine yerleştikleri tahmin edilen Hurrilerdir.¹⁶ Asyalılar ismiyle tanınan bu kavimler, Önasya ve Mısır'a göçmeden önce, madenleri ve yazıyı keşfetmişlerdir.¹⁷

Hurriler M.Ö. 3. bin yılda Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde Aras boylarına kadar ve Van Gölü civarında yaşamışlardır.¹⁸ Hurriler kuzeyde Aras boyları, Sahat Çukuru (İğdır; Revan Ovası) ile Zağros Dağlarından, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz'e kadar yayılmışlardır.¹⁹

M.Ö. 1500 ile 1300 yılları arasında Mittani Krallığı'nı kurmuş olan Hurri boyları, bu tarihten sonra bölgenin Hitit Devleti'nin egemenliğine girmesiyle, bir kısmının Asurlularla kaynaştığı, bir kısmının da Van Gölü çevreleriyle Murat, Karasu ve Aras ırmaklarının boylarında küçük beylikler halinde yaşamaya devam ettikleri bilinmektedir.²⁰

Bölge, Kral Menua (810–785) zamanında Urartu devletine bağlanmıştır.²¹ Ağrı Dağı ile Aras ırmağı arasında varlığını sürdürmekte olan Diau-Ekhini Krallığı, Kral Menua tarafından fethedilerek, merkez Tuşpa'ya bağlanmıştır. Aras Irmağı boylarında şehir hayatının Urartulardan önce başladığını, Karakoyunlu ilçesiyle Taşburun Nahiyesi arasındaki, Çolegert dolaylarında, Bulakbaşı ve Kazancı köylerinde, Kral Menua adına yazılmış Urartu kitabelerinde bulunan şehir adlarından anlaşılmaktadır.²²

¹⁶ Kırzioğlu; *Kars Tarihi*, 27.

¹⁷ A Müfit Mansel, *Eski Doğu ve Ege Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul, 1945, 18-19.

¹⁸ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1986, 18.

¹⁹ Erzen, a.g.e.,20.

²⁰ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 31.

²¹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 41.

²² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 50.

M.Ö. 9. yy. başlarından itibaren bölge tarihinin aydınlanmaya başladığını görmekteyiz. Nitekim söz konusu bu kayıtlarda geçen şehir adlarından, Aras ırmağı boylarında şehir hayatının Urartular gelmeden önce de canlandığını anlıyoruz.²³

Urartular iki yüzyıldan fazla egemenlik kurdukları bu bölgede tarım faaliyetlerini çok ileri bir düzeye ulaştırmış ve tarım alanlarını sulamak amacıyla birçok kanal ve bentler yapmışlardır. Buna bağlı olarak, köy ve şehir hayatı büyük bir canlılık kazanmıştır. Sakalar ve aralıklarla gelen Oğuzlar gibi, yaylak-kışlak hayatı yaşayan Türkler devrinde de şehir hayatı canlanmıştır.²⁴

Yerleşik yaşam yerine daha çok konargöçer yaylak-kışlak hayatı yaşayan Sakalar, Türk boyu olduğundan yeni şehir ve kaleler kurmamışlar, ancak hazine mallarını korumak ve kısmen pazaryeri yapmak için eski korunaklı yerleri şenlendirip yaşatmışlardır. Saka boyları ve oymaklarının kurduğu küçük Arsaklı Devleti zamanında Oğuz hanları eski bir şehir olan Armavir'i²⁵ kışlak, Arpaçay'ın Aras ırmağıyla birleştiği yer dolayındaki Ağca kalesini de yaylak merkezi olarak kullanmışlardır.²⁶

Bölgede Karakoyunlu, Tamburun, Cennet abat, Oba, Hakmehmet, Yaycı, Küllük ve birçok köy mezarlığında görülen koçbaşı mezar taşları, Sakalar devrinden kalma bir gelenektir.²⁷

Bölge M.Ö. 4. yy.dan itibaren İran egemenliğine bağlı olmayıp, bağımsız bir yapıya sahiptir. M.Ö. 200 yılına kadar bağımsız olan bölge, bu tarihten sonra Selevikoslular Devletinin egemenliğine girmiştir. M.Ö. 188 yılında bu devletin yıkılmasından sonra kurulan Artaksiyaslı (Armenya) Krallığı, Arsaklı (Part) imparatorluğu ile Romalılar arasında sık sık savaşlar olmuş ve zaman zaman el değiştirerek, M.S. 10. yılda Arsaklılar tarafından ortadan kaldırılıp toprakları üzerinde

²³ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 50-51.

²⁴ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 64.

²⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Dede Korkut Oğuznameleri (1.Kitap)*, İstanbul, 1952, 107-108

²⁶ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 145.

²⁷ Veli Orkun, *Sürmeli Çukuru İğdir Tarih ve Coğrafyası*, Iğdır, 1955, 72.

M.S. 63' de Küçük Arsaklı Devleti kurulmuştur.²⁸ Artaksiyashılar, dini inançları bakımından komşularının tesiri altında kalmışlardır. Sakalardan Samanlık, İranlılardan Zerdüşť dinini almışlardır. En çok ibadet ettikleri bir tanrı olan Aramezdi (Ahura-Mazda Hürmüz) Zerdüşť dinine ait ilahlardandı. Ahura'yı ilk kuranlar Artaksiyashılar olup, birçok mabedin bulunduğu bu dini merkez, 2200 yıla yakın bir geçmişe sahiptir.²⁹ Halen Ağrı Dağı yamaçlarında, bugün Yenidoğan adını taşıyan Ahura'nın dini bir ibadet yeri olduğu anlaşılmaktadır.

M.S. 439 yılında Küçük Arsaklı Devleti yıkılınca, bölge İran'lıların (Sasaniler) eline geçmiştir.³⁰ Ve bu tarihten sonra yöre, 646 yılında Müslüman Araplar'ın eline geçmiştir. Tarihi kaynaklardan, uzun süren savaşlar sonucu bölgenin sürekli olarak Araplar ve Bizanslılar'ın arasında sık sık el değıştirdiği tespit edilmektedir.³¹

Bölge, 1045 yılında Divin Emiri Şeddadlı Ebirl Usvar-Şavur (1020 -1067) tarafından ele geçirilmişken, 1045 yılında Bizanslılar buraları da zapt edince, Ani Theması'na bağlanmışır.³²

Sürmeli Çukuru, Borçalı Çayı ile Khıram Çayı boyları, Çıldır Gölü çevresi ve Arpaçay boylarıyla, Kars Yaylası bölgesiyle birlikte 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan ve oğlu Melikşah'ın Bizans ülkesine yaptıkları ilk seferde, Selçuklu ülkesine bağlanmışır.³³ Melikşah, yanında Nizamülmülk olduğu halde, Nahçıvan'ın batı komşusu Sürmeli Çukuru'na, Ağrı Dağları kuzeyine gelirken, Iğdır Korganı yerinde kayalık tepe üzerindeki Şatık denilen hisara hücum ederek fethetmiştir. Bunu müteakip Melikşah Sürmari denilen kaleye geçerek burasını da fethetmiştir. Ayrıca, bunun batısındaki bir kaleyi de fethederek Selçuklu topraklarına katmışır. Böylece 1064 ilkbaharında Selçuklu ordusu, bir daha geri vermemek üzere Bizanslılar'dan fethettiği ilk Anadolu toprağı, Ağrı Dağları ve Aras Nehri arasındaki Sürmeli Çukuru bölgesidir.³⁴

²⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 131.

²⁹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 131-133.

³⁰ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 190.

³¹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1984, 20.

³² Fahrettin Kırzioğlu, "Selçukluların Ani'yi Fethi", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, Ankara, 1970, III.

³³ Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, 32.

³⁴ Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, 31-32.

Iğdır ilini de içine alan Sürmeli Çukuru'nda meskûn olan Türkler, Selçuklu Türkmenlerinin gelişile hareketlenmiş ve bölge Orta Asya'dan yeni gelen Türk boyları için cazip bir yerleşim haline gelmiştir.³⁵ Iğdır Ovası'nın da içinde bulunduğu Sa'd Çukur'u ve çevresi 1238–1256 yılları arasında Çingizlilerin, 1256–1355 yılları arasında da İlhanlılar'ın hâkimiyetinde kalmış ve bu dönemlerde bölgede Türk yerleşimi oldukça güçlenmiştir.³⁶ İlhanlılar devrinde Ağrı Dağı ve Sürmeli Çukuru; “Aladağ Sancağı” adıyla³⁷ bir yaylak merkezi sayılmıştır.³⁸ İlhanlı Devleti'nin yıkılmasıyla bölge, 1357 yılında Celayirli'lerin eline geçmiştir. Bölgeye 1379 yılında da Karakoyunlular egemen olmuştur. Kuzey ve Güney Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Irak bölgelerine yayılmış bulunan Karakoyunlu Türkmenlerinin en önemli yurtlarından biri de Sürmeli Çukuru'dur.³⁹

Bölge 1386 yılı sonbaharında Timur tarafından fethedilerek, Türkmenler'in yönetimine bırakılmıştır.⁴⁰

Timur'un bölgeye yaptığı birinci seferden sonra, kuzeyden Altınordu Devleti'nin işgaline maruz kalmıştır. 1392 yılında Toktamış Han buraları Altınordu ordusunda bulunan Kırımlı Kıpçaklara bırakmıştır. Iğdır Kalesi'ne yerleşen Kıpçaklar, halka zulmederek yoldan geçen kervanları soyunca, 1394 yılında Timur, ikinci seferinde Iğdır Kalesi (Iğdır Korganı)'ni fethederek, kalenin bütün kapılarını yıktırmış ve bu kaleye bir daha kapı yapılmamasını emretmiştir.⁴¹

1404 yılında Sürmeli Çukuru'ndaki eski bir kaleye adlarını verecek kadar çoğalan ve yerleşik bir yaşantıya geçtikleri anlaşılan Iğdır, Oğuzların yirmi dört boyundan yirmi birincisi sayılan Üç Oğuzlardan, Üç Ok koluna dahil bir boyun adıdır.⁴²

³⁵ A. Z. Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul, 1981, 192-193.

³⁶ Çetinkaya, a.g.e., 69.

³⁷ Kırzioğlu, *Dede Korkut Oğuznameleri*, 71.

³⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 442.

³⁹ Çetinkaya, a.g.e., 73.

⁴⁰ Veli Orkun, a.g.e., 118-119

⁴¹ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, İstanbul, 1993, 90.

⁴² Faruk Sümer, *Oğuzlar, Tarihleri-Boy Teşkilat Destanları*, İstanbul, 1980, 210-211.

Iğdır (Sürmeli Çukuru) 1469 yılında Akkoyunlu Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir.⁴³ Bu tarihten sonra Sürmeli Çukuru ve Iğdır Ovası'nı tamamen kontrolü altına alan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, bu bölgeyi kendine kışlak merkezi yapmıştır.⁴⁴ Safeviler'in gelişine kadar bölge, Akkoyunlu yönetiminde kalmıştır. Akkoyunlu Sultanı Göde Ahmet, 1459 yılında, Iğdır Ovasında öldürülünce, büyük karışıklıklar meydana gelmiştir.⁴⁵ Bu kargaşadan faydalanan Şah İsmail, 1502 yılında Akkoyunlu Devleti'ni yıkarak Safevi Devleti'ni kurmuş ve bölgedeki Türkmenleri kendisine bağlamıştır.⁴⁶

Yavuz Sultan Selim Han, Çaldıran Savaşı'nda (1514), Şah İsmail'i yendikten sonra, bütün Doğu Anadolu'yla birlikte Aras boylarını da Osmanlı İmparatorluğu yönetimine bağlamıştır. Osmanlı ordusu, Çaldıran, Erzurum, Eleşkirt, Doğubayazıt (Ağrı Dağı'nın güneyi) yoluyla gitmiş, dönüşte ise Nahçıvan üzerinden (Ağrı Dağı kuzeyi) geçerek Sürmeli Çukuru'na girmiştir.⁴⁷ Türkmen beylerinden olan Avşar beyleri, Osmanlının batıda yaptıkları savaşıardan faydalanarak bölgeyi bir süre daha yönetmişlerdir. Bölge, kesin olarak III. Murat devrinde, bugünkü Iğdır merkez, Tuzluca ve Aralık ilçelerinin fethi ile (1583) Osmanlı Devletinin egemenliğine girmiştir.⁴⁸

Aslında bölge Osmanlılarla çok daha önceden tanışmıştır. Osmanlı kaynakları, Osmanlı Devleti'ni kuran Kayıların Sürmeli Çukuru ve çevresinde bir süre yaşadıklarını kaydetmektedirler. Horasan'da yaşayan Kayılar, Moğolların istilasını üzerine Azerbaycan ve Anadolu'ya gelmişlerdir. Anadolu'da bir müddet Ahlat ve Erzincan civarında oturduktan sonra yer darlığı, yaylak-kışlak ihtiyacı dolayısıyla eski yurtlarına dönmek üzere Güneydoğu Anadolu'ya inmişlerdir. Fırat nehrini geçerlerken nehirde boğulan Süleyman Şah'ın geride kalan oğullarından Sungur Tegin ve Gündoğdu, ailelerini ve kabile mensuplarının bir kısmını alıp İran'a eski yurtlarına geri dönmüşlerdir. Onlarla

⁴³ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1982, 192.

⁴⁴ Sümer, a.g.e.,152.

⁴⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, Ankara, 1993, 142.

⁴⁶ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, 317.

⁴⁷ Haydar Çelebi, *Ruznamesi*, Tercüman 1001 Temel Eser, 81-82.

⁴⁸ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, 317.

gitmekten vazgeçen Ertuğrul ve Dündar Alp, dört yüz çadır halkı ile Aras boylarında kalmışlar ve Sürmeli Çukuru ile Pasin bölgesinde yaşamaya devam etmişlerdir.⁴⁹

Ertuğrul'un Anadolu Selçuklu Sultanı I.Alâeddin Keykubat'dan yurtluk yer istemesi üzerine, Alâeddin Keykubat yurtluk olarak önce Ankara civarındaki Karaca Dağ'ı vermiş, sonra Bilecik civarında Söğüt ve Domanıç'ı yaylak ve kışlak yapmaları için yurtluk göstermiştir.⁵⁰

Tarihçi M. Fahrettin Kırzıoğlu, Kayıların Sürmeli Çukuru'nda yıllarca kaldıklarını ve Ertuğrul'un küçük oğlu Osman'ın da Sürmeli Çukuru'nda doğduğunu yazmaktadır.⁵¹ Yine Kanuni Sultan Süleyman (1520–1566)'ın oğlu şehzade Bayezid de bölgeye gelmiş, bir müddet konakladıktan sonra, İran topraklarına geçerek Safeviler'e iltica etmiştir.⁵²

15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede meydana gelen korkunç iç karışıklıklar, buralardaki eski büyük şehir ve kalelerin yıkılıp ıssız kalmasına neden olmuştur. Halk şehir ve kaleleri terk edip, tekrar konargöçer yaşamaya başlamıştır. Konargöçer ve büyük sürüler besleyen Türkmenler, dağlarda ve ovalarda kalabalık olarak yaşamışlardır.⁵³

1583 yılında Revan (Erivan), Osmanlı egemenliğine girmiştir.⁵⁴ Bugünkü Iğdır, Tuzluca, Karakoyunlu ve Aralık yerleşim merkezlerinin yönetim sınırları içinde kalan bölge “Aralık Kazası” adıyla yeni Osmanlı Devleti'ne bağlandığını, Revan Eyaleti Tahrir Defterleri'nden anlıyoruz.⁵⁵

⁴⁹ Hasan Geyikoğlu, *Selçuklulardan Safevilere Sa'd Çukuru*, Erzurum, 1998, 41-42.

⁵⁰ Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, 419-426.

⁵¹ Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, 419-424.

⁵² Geyikoğlu, a.g.e., 43-44

⁵³ Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, 488-489.

⁵⁴ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi (III. Selim'in tahta çıkışından Karlofça Antlaşmasına Kadar)* C.III. Ankara 1983, 561.

⁵⁵ Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, 317.

1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ile Revan (Erivan) İran'da kalmak üzere, Aras'ın güneyi Osmanlılara verilmiştir.⁵⁶ 1722 yılında Safevi Devleti'nin yıkılmasından sonra Revan Eyaleti Tahrir Defterleri'nde Aralık Kazasının; merkez, Iğdır ve Sürmeli adıyla üç nahiye yönetim birimine ayrıldığı belirtilmiştir.⁵⁷

Sürmeli Çukuru (Iğdır), 1736 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile İranlılar arasında imzalanan İstanbul Antlaşması sonucu Revan (Erivan) ile birlikte İranlılara bırakılmıştır.⁵⁸ 1827 yılında Revan (Erivan) Hanlığını yıkan Ruslar, bölgeyi işgal ederek, Kağızman ve Beyazıt sancaklarına komşu olan ovanın bütününe "Surmalu Sancağı" adıyla bir yönetim bölgesi yaparak, 1917 yılına kadar yönetmişlerdir.⁵⁹

Yönetim örgütü bakımından Sürmeli Sancağı Iğdır, Aralık ve Tuzluca olmak üzere üç "kaza yönetim birimi" ne ayrılmış ise de teşkilat ve gücü Iğdır'da toplamışlardır. Iğdır'da kaymakam görevinde bir "Nalçık" ve Jandarma komutanı "Pristav" bulunuyordu.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra Ruslar'ın bölgeden çekilmeleri sonucu oluşan otorite boşluğundan dolayı Ermeni çeteleri, bölgedeki Türk nüfusu üzerinde baskı ve zulüm uygulamaya başlamış ve bu yörelerden Türk nüfusunun büyük bir kısmı göç etmek zorunda kalmıştır. 18 Mart 1918'de Ermeniler'in tecavüz ve katliamlarında binlerce Müslüman ahalî yok edilmiştir. Halkın kendini koruması için silahlı birlikler kurulmuş ve milli mücadeleye girilerek korumasız ahaliyi savunmaya başlamışlardır.⁶⁰

1918 yılında Sürmeli Sancağı'nda nüfusun %32,5'i Ermeni, %67,5'i Müslüman Türk nüfusundan oluşuyordu.⁶¹ Buna rağmen Ermeniler ile Müslüman Türk nüfusun yönetimde eşit temsilciyle yer alması sağlanıyordu. Beş Türk ve beş Ermeni'den oluşan

⁵⁶ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar)* C III, Ankara. 1977, 248-249.

⁵⁷ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi*, 349.

⁵⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 541-542.

⁵⁹ Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, 30.

⁶⁰ Çetinkaya, a.g.e., 97.

⁶¹ Nizamettin Onk, *Azerbaycan Karabağ Tarihi*, İstanbul, 1997, 94.

“İğdır İcra Komitesi” Türk ordusunun doğu harekâtı ve Ermeni Taşnak taşkınlığı tehlikesi sonucu, bir yıl içerisinde dağılmak zorunda kalmıştır.

Sürmeli Çukuru’na inen Türk Ordusu, 1918 Batum Antlaşması ile sınırı, Erivan (Revan)’in 6 km. güneyinden tespit etti. Böylece Sürmeli Çukuru ile Nahçıvan toprakları Anavatan topraklarına katılmış oldu. 9. Tümen Komutanı Rüştü Paşa, merkezi İğdır olmak üzere Kamerli’de, Aras Türk Hükümeti’nin kurulmasını sağlamıştır. 18.11.1918 yılında bu hükümet sınırları içerisinde; 19.000 Türk ailesi, 3.700 Ermeni ailesi yaşıyordu ve nüfusu ise 180.000 olarak bilinmekteydi.⁶²

1918 yılında İngiliz Generali Thomson’un çağrısı üzerine, dünyanın değişik ülkelerinde yaşayan Ermeniler gelerek bu bölgeye yerleşmişlerdir. Mondros Mütarekesi’ne göre, Türk Ordusu kendi sınırlarına çekilecek ve bölgeyi terk edeceklerdi. Buna karşılık bölgede bulunan 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ve 3. Tümen Komutanı Halil Paşa’nın gayretleriyle sekiz kişilik “Kars Milli Şura Hükümeti” kurdurulmuştur.

Başkenti Kars olan ve Cumhurbaşkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey’in seçildiği Cenubi-Garbi Kafkasya Cumhuriyeti; Batum, Ahıska, Borçalı, Artvin, Oltu, Gümrü, Kağızman, Sürmelü (Tuzluca, İğdır, Aralık), Kamerli, Zengi-Basar, Vedi-Basar, Şerur, Nahçıvan ve Ordubat bölgelerini kapsıyordu.

Bu hükümetin çalışmaları gittikçe güçlendiği için bu durumdan korkan İngilizler, Kars’a yerleştirdikleri 12.000 Yeni Zelandalı kuvvetle, 1919 yılında bir baskınla hükümet üyelerini yakalayıp Malatya’ya sürgün ettiler. Bu hükümeti yıkmakla da büyük Ermenistan siyasetine devam ettiler.

Bölgede devam eden Ermeni saldırıları, Temmuz ayında İğdır, Küllük, Taşburun ve Melekli yerleşmelerine yönelmiş ve buralarda kanlı çatışmalar meydana gelmiştir.

⁶² Vedat Üniyar, *Bolşeviklerle Sekiz Ay*, İstanbul, 1984, 14-120.

Ağustos 1919 da Tuzluca'da Şamil Bey Oymağı'na saldırılmış ve burada da yine uzun süren çatışmalar cereyan etmiştir.⁶³

23 Nisan 1920'de TBMM.'nin açılmasıyla, tüm yurttaki olduğu gibi bu bölgede de halkın morali yükselmiş ve Ermeni çetelerinin saldırıları karşısında mukavemet göstermişlerdir. Şark Cephesi Komutanı olan Kazım Karabekir Paşa, 28. 05. 1920'de başlattığı harekâtla Sarıkamış, Göle, Kağızman'ı alarak 4 Ekim 1920'de Tuzluca (Kulp)'yi Ermeni çetelerinden kurtararak Iğdır önlerine kadar gelmiştir.

30 Ekim 1920'de Türk Ordusu Kars'ı almış, Kazım Karabekir Paşa 07. 11. 1920'de Gümri'ye girerek, burada karargâhını kurmuştur. Cavit Paşa komutasındaki 2.Tümen, Iğdır'a yürüyerek 12 Kasım 1920 sabahı Iğdır'a girmiş ve böylece bölge anavatan topraklarına katılmıştır.

3 Aralık 1920'de imzalanan Gümri Antlaşması neticesinde, Gümri (Arpaçay'ın kuzeyi) Ruslar'a verilmiş, Sürmeli Çukuru (Tuzluca, Iğdır, Aralık) Türkiye'ye bırakılarak Nahçıvan Azerbaycan'a bağlı muhtar cumhuriyet olmuştur.⁶⁴

Cumhuriyetin ilanından hemen sonra yürürlüğe giren 1924 Anayasası,⁶⁵ memleket yönetiminde yeni bir düzenleme getirmiştir. Bu düzenlemeye göre ülkemiz yönetim organizasyonu bakımından il, ilçe, bucak ve köy yönetim birimlerine ayrılmıştır.

Bu düzenleme uyarınca Iğdır bir "nahiye merkezi" şekline getirilerek "Beyazıt Valiliği"ne bağlanmıştır. Ancak 1934 yılındaki düzeltmelerle Beyazıt Valiliği Ağrı'ya bağlanınca, Iğdır ilçe yapılarak Kars iline bağlanmıştır. Aralık 1960 yılına kadar Iğdır'a bağlı bir "bucak yönetimi birimi" iken bu tarihte "ilçe yerleşim merkezi" şekline getirilmiştir.⁶⁶

⁶³ Onk, a.g.e., 96-97.

⁶⁴ Kazım Karabekir, *I.Cihan Harbi*, C.4, İstanbul, 1995, 80.

⁶⁵ 20 Nisan 1924 Tarihli Anayasa, 89. madde.

⁶⁶ İbrahim Güner, *İlimiz Iğdır*, Iğdır, 1993,s.140.

Kars iline bağlı bir ilçe iken, ekonomik, sosyal ve stratejik özellikleri dikkate alınarak 27.05.1992 tarih ve 3806 sayılı kanun hükmünde kararname ile Türkiye'nin 76.ili olmuştur.14 Kasım tarihleri, ilin dştman iştgalinden kurtarılıştının yıldönümü olarak her yıl törenlerle kutlanmaktadır. ⁶⁷

⁶⁷ <http://akud76.sitemynet.com> 2006.

3. KERVANSARAY MİMARİSİNİN GELİŞİMİ

3.1. Anadolu'da Kervan Yolları

Küçük Asya'yı Anadolu'ya dönüştürmek aşkıyla, yerleşmek üzere buraya gelen Oğuz boyları, Haçlı seferleri v.b engeller aşılmca ekonomiye, buna bağlı olarak ticarete özenmiş, bunun gereği olarak han ve kervansaray yapımına başlanmıştır. İlk kervansaraylar ile Anadolu Selçuklularının izlediği ekonomik ve ticaret politikası arasındaki bağı önemi anlaşılır. Biri diğerini zorunlu kılarken aynı anda birlikte anılıp özdeşleşirler. II.Kılıç Arslan ilk adımı atarak Aksaray yakınında bir kervan yaptırmıştır. Artukoğulları da aynı yolu izleyip 1164 yılında Ahlat'tan Diyarbakır'a doğru yapılan büyük yolun üzerinde köprüler ve hanlar yapılmıştır.

Anadolu'nun en eski yolları, üstünde yaşayan uygarlıklar kadar eski olmalıdır. Yaşamın vazgeçilmezi olan üretim ve ürettiklerini pazarlamak için yolların önde gelen nedenleri olmuştur. Savunma, egemenlik, stratejik malzemeler ve diğer gerekli nedenler, ticaretle birlikte bu yolları oluşturdular. Asur kolonilerinin yukarı Mezopotamya ve Hititlere yaptığı ticaret yol ağının gelişmesinde sağladı. Diğer yandan Hitit ve Urartu uygarlıklarının kendi adları ile anılan yollar, aynı gerekliliğin ürünüdür.

İpek Yolu üstünde bulunan kentler her dönemde önemini korumuş ve bunları birbirine bağlayan yollar değişmemiştir. Bunlar:

a) Doğubeyazıt-Ağrı-Horasan-Erzurum-Erzincan-Sivas-Kayseri-Niğde Ulukışla ve Mersin-Antalya limanlarına ulaşılmaktadır. Bu ana yolun üstünde ya da yakınındaki bazı yerleşim yerleri, ticaret yoluna rağmen tarih boyunca gelişmemiştir. Kuzeyde kalan Iğdır-Kağızman-Horasan'a kadar, Ermenistan Erivan varlığına karşın güneydeki kadar gelişmemiştir.

b) Ağrı-Erzurum çizgisi arasında Pasinler yerleşim istasyonu,

c) Erzincan-Erzurum çizgisinde Aşkale, Tercan,

d) Erzincan-Sivas yolunda Refahiye, İmranlı, Zara ve Hafik,

- e) Erzincan Sivas çizgisinde Divriği-Kemaliye-Arapkir Keban aracılığı ile Harput,
- f) Bitlis Diyarbakır arası güneyde Siirt, Batman, Mardin, kuzeyde Muş ve Bingöl,
- g) Diyarbakır ve Mardin arası,
- i) Malatya ve ortada Elazığ'a doğuda Adıyaman'a güneyde Kahraman Maraş'a kuzeyde Divriği ve Kangal'a,
- j) İç Anadolu'nun tartışmasız tek odağı Konya, Kayseri, Aksaray ipek yolu Ulukışla üstünden hem Niğde yolu ile Kayseri'ye hem Pozantı üstünden Adana'ya ve İçel'e ulaşır. Akdeniz'de Silifke, Anamur ve Antalya ile bağlantılı Afyon-Uşak üstünden Ege'ye, Kütahya, Eskişehir ve İstanbul'a ulaşım mümkün kılınmıştır.

Yollar suya varınca yerini deniz yoluna bırakmış ve o nedenle taşımacılık kimlik değiştirerek İzmir, Antalya, Sinop gibi liman kentleri önem kazanmıştır. Batı Anadolu Burdur, Denizli, Muğla, Uşak, İzmir, Manisa gibi kentlerle ünlenecek, kuzeyde Marmara Bölgesi ile güneyde Doğu Akdeniz'le sarılacaktır. Tüm bu anlatılanlardan hareketle:

- a) Yeni kurulanlar dışında ünlü kentlerin tarihi Anadolu'nunkiyle özdeştir. O nedenle yoları da onların yaşındadır. Hepsi birer kervan yoludur.
- b) Yolu, kentin üretimi, pazarı oluşturur. Bir kent çok üretken ise kıyıda bucakta kalmaz. Kendini ana yolun üstünde bulur.
- c) Coğrafi konum da kente göre en az onun kadar önemlidir. Konya'ya Ankara'ya Kayseri'ye egemen olmak İç Anadolu'ya hâkimiyeti sağlamaktır. O nedenle Anadolu'nun her önemli kenti ana yol üstündedir. Başka bir anlatımla ana yol üstünde olan kent, büyüyen kenttir. Diğerleri buna bağlı ikincil yerleşmelerdir. Bunların çoğu üreten, ana yol üstündekiler ise pazarlayan odaklardır. Manisa, Aydın, Denizli, Isparta, Burdur hatta

Afyon, ne bir Konya'dır ne de Antalya. Günümüzde Kilis fıstığının odağı olup ancak pazarlayanların Antep'li olması nedeniyle Antep fıstığı olarak tanınır.

d) İkincil kentler, ana kentleri besler ve ürünleri büyük pazarlarda pazarlanır. O nedenle Gümüşhane, Bayburt vb. Erzurum, Erzincan, Sivas varken onlarda onlardan daha fazla gelişmez. Bir kenti coğrafya ve ekonomi beslerse, büyük kenti de ana yol besler. (Büyük Kent = Ana Yol.) O nedenle Anadolu'nun tüm önemli kentleri ana yollarla birbirine bağlıdır.⁶⁸

3.2. Selçuklu Hanları ve Özellikleri

Dünya coğrafyasının diğer kısımlarında olduğu gibi Anadolu'da da ana iletişim ağları ve yolların çok önemli bir kısmının tarih öncesi dönemlerden beri açıldığı ve kullanıldığı bilinmektedir. Tarihin en erken yerleşmelerinin yer aldığı Anadolu'da Selçuklular'dan çok önce, zaman içinde gelişmiş ve çok işlek deniz, kara ve nehir yollarından oluşan, bir yol sistemi ve ağı vardı. Bunlar arasında Hitit-Asur ticaret kolonilerinin yollarını, Pers kral yolunu, Roma dönemi yol ağları ve mil taşlarını ve Bizans yol ağlarını kaydetmek mümkündür.

Anadolu'nun dünya yol ağları içindeki yeri 13. yüzyıldan beri yazılı kaynaklarda, İbni Batuta, Marco Polo, Clavijo gibi gezginler tarafından kaydedilmiştir. Buna karşın, yakın tarihlerde üretilmiş iki haritadaki gösterim kaydetmeye değer. Çin'in Hangzhou kentindeki İpek Müzesi'nin duvarını kaplayan haritada doğudan giren bir yolun bir bacağı Trabzon'a bir bacağı da kuzeyden İstanbul'a uzanmaktadır. Güneyden gelen bir yolun iki bacağı Ayas ve Maraş'ta bitmektedir. Anadolu'da başka bağlantı yoktur.

Anadolu Selçuklu Dönemi yolağını en ciddi biçimde araştıran M. K. Özergin'dir.⁶⁹ Ardından Erdmann'ın 1962 tarihli katalogunda yer alan yol ağları çizilmeden sadece hanların yerlerinin işaretlendiği, bir harita gelmektedir. M. K. Özergin 1965 yılında, kervansaraylardan giderek, bir yol haritası üretmiştir, fakat bu kez de

⁶⁸ O.Cezmi Tuncer, Kervan Yolları, *Mimarlık ve Sanat*, C.2, İstanbul, s.424-430.

⁶⁹ M. Kemal Özergin, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*, İ.Ü. Tarih Bölümü Doktora tezi, İstanbul 1959, İ.Ü. Kütüphanesi Doktora Tez no.2797.

üzerinde han bulunmayan yollar işlenmemiştir. Bu, bilinen yolağının bütününi göstermese bile, hanları yolların üzerine oturtan yayınlanmış ilk haritadır. Bunu izleyen yayın İsmet İlder tarafından hazırlanan "Tarihi Türk Hanları" kitabının arkasındaki haritadır.⁷⁰ Bu haritada hanlar yolağı üzerine işlenmiş, bazı yollar Anadolu sınırları dışında da devam ettirilmiş, ayrıca gezginlerin geçtiğı güzergâhlar işlenmiştir. Bu çalışmanın temeli, kaynak gösterilmemiş olsa da, M.K. Özerin'in doktora tezidir. Bu tezdeki birçok harita birleştirilerek tek bir haritaya aktarılmıştır. Nitekim metinde Osmanlı hanlarının da listesi olmasına karşın, haritaya yalnız Selçuklu hanları işlenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Kültür Bakanlığı tarafından basılan İpek Yolları haritalarında ciddi yanlışlar bulunmaktadır.

Kervan yolları üzerinde sistematik çalışma olanağını ne yazık ki hiç bir araştırmacı bulamamış, buna karşın yeni hanların bulunarak yayınlanması ile bazı yol ağlarının belirli yönlerde uzadığı belgelenmiştir. En önemli bulgular ana arterleri bağlayan ikincil yollar olmuştur.

Bugüne dek yayınlanmış araştırmalardan yararlanarak üretilen 1997 haritasına, kalıntısı olan, yayınlarda Osmanlı öncesi olarak tanımlanan, Osmanlı hanı olarak geçen fakat Selçuklu dönemine inen kısım veya izleri olan hanlar işlenmiştir. Harita 1965 sonrası bulunan hanların yerini ve bu nedenle belirlenen yol parçalarını göstermektedir ve 1965 haritasının üzerine işlenmiştir.

Haritada yolları göstermek, kesin olarak nereden geçtiğini bilmek anlamına da gelmektedir. Bu da yolu izlemek demektir. Ancak Selçuklu yollarının, Pers kral yolu ve Roma yollarının bir kısmı gibi, döşeli ve mil taşları ile işaretli olduğuna değil, olmadığına ilişkin bilğimiz daha fazladır. Bu nedenle menzil noktaları arasında yolun kesinlikle nereden geçtiğı her zaman belli değildir.

⁷⁰ İsmet İlder, *Tarihi Türk Hanları*, Karayolları Genel Müdürlüğü, Ankara 1969.

Gitgide kılcal damar görünümü kazanan yollarda birçok nokta arasında birden fazla yol bulunduğu, ikincil yollarla küçük yerleşmelerin birbirine bağlandığı ve bunların üzerinde, belirli noktalarda, han dediğimiz yapıların yer aldığı gözlenmektedir.

Yeni Güzergâh ve Bağlantılardan bazıları şöyle tespit edilmiştir:

Iğdır-Batum: R. H. Ünal'ın yayınladığı, Iğdır'ın kuzeyindeki Iğdır Han (Zor Kervansaray'ı), Batum yönünde yeni bir güzergâha işaret etmektedir. R. H. Ünal bunu "Doğubeyazıd-Batum kervan yolları" olarak tanımlamakta ve Heyd'in varlığını tahmin ettiği Tebriz-Batum tali yolunun kesinleştiğine işaret etmektedir.⁷¹

Sivas-Divriği: Bu iki merkez tek değil iki yolla birbirine bağlanmaktadır. Bu yollardan kuzeydeki Çaltı Suyu vadisini izleyerek ve batıda Dumluca dağlarını aşan yolla birleşmekte, diğeri ise daha güneyden Dumluca dağlarını aşarak batıya yönelmektedir.

Divriği-Kemah: Divriği'nin doğusundaki Burmahan⁷² Divriği-Kemah ve Erzincan yolunun varlığını belirlemiştir.

Divriği-Kemaliye: Divriği'den doğuya uzanan yol Burmahan'ın doğusundan Kemah'a bağlanmaktadır.

Divriği-Arapkir: Divriği ile Burmahan arasında güneye uzanan Mirçinge Deresi'nin kenarında yer alan Mirçinge Han⁷³ Divriği ile Arapkir arasındaki güzergâhı belirlemiştir ki, bu yol Sevserek Han üzerinden Malatya'ya bağlanmaktadır.

Arapkir-Elazığ: Arapkir'den doğuya ayrılan yol Denizli Han⁷⁴ üzerinden Elazığ'a uzanmaktadır.

⁷¹ Rahmi Hüseyin Ünal, "Iğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubeyazıd-Batum Kervanyolu Hakkında Notlar", *Sanat Tarihi Yıllığı III*, 1. Ü. Sanat Tarihi Enstitüsü, 1969-1970, s.15.

⁷² Ayşıl Tükel Yavuz "Burmahan", *Sırut Kemal Yetkin'e Armağan*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1984, s.362.

⁷³ Ayşıl Tükel Yavuz, "Mirçinge Han ve Anadolu Selçuklu Dönemi Eşodaklı Kervansarayları Arasındaki Yeri", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1991, Cilt: III, Sayı: 1-2, 1993, s.41-55.

⁷⁴ ODTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Bölümü, *Doomed by the Dam*, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını*, Ankara 1997, s.52-53.

Maraş-Kayseri arasındaki bağlantılar: F. Sümer'in, Baybars'ın yolunu takip ederek yerinde yaptığı incelemede, ve Maraş yönünden kuzeye, Pazarören'de kurulan ve dönem kaynaklarında Yabanlu Pazarı olarak geçen panayır yerine, birden fazla yolun ulaştığı görülmektedir: Maraş'tan, Göksu üzerinden Kayseri, Sivas ve Malatya'ya çıkan yolların biri batıda Koç Dağı ve Soğanlı Dağ arasından Kayseri-Malatya yoluna bağlanmaktadır. Diğeri ise batıda Afşin üzerinden kuzeye ilerleyerek Rumen (Yazıbelen) Kalesi'nden sonra iki çatala ayrılmaktadır. Batıdaki Pazarören ile Pınarbaşı arasında, doğudaki ise Pınarbaşı'nda Kayseri-Malatya yoluna birleşmektedir.

Fırat'ın iki kıyısı: Fırat'ın batı kıyısında Denizli Han ve Han İbrahimşah ile belirlenen bir yol ve doğu kıyısında Çemişgezek, Mazgirt ve Pertek gibi yerleşmelerin varlığı ile tanımlanan bir ikinci yol bulunmaktadır.

Güneydoğu Anadolu'daki Bağlantılar: R. H. Ünal ve O. C. Tuncer'in⁷⁵ saptadığı hanlar Van-Bitlis-Diyarbakır yolunun menzillerini belirlemektedir. R. H. Ünal ve İsmail Aytaç'ın çalışmaları ise Malatya-Diyarbakır yolunu kesinleştirmiştir.

Suriye-Urfa-Diyarbakır Bağlantıları: G. Cantay'ın⁷⁶ yayınladığı Han El-Ba'rur Suriye sınırına çok yakın olup Suriye'deki Rakka-Urfa yolu hakkında ipucu vermektedir. Bu han Rakka'dan Urfa ve Diyarbakır'a uzanan yolun Suriye ile bağlantı noktasındadır.

Alanya-Anamur: Anamur'un 30 km batısında, Melleç'teki han Antalya'dan doğuya doğru uzanan sahil yolunu Anamur'a kadar uzattığı gibi Anamur-Ermenek-Hadım-Konya bağlantısına işaret etmektedir. D. French Anamurium ve Ermenek arasında bir Roma Dönemi yolu olduğunu ifade ederek bu yolun Selçuklulardan önce de var olduğunu göstermiştir.

⁷⁵ Orhan Cezmi Tuncer, "Bitlis-Van Karayolu ve Üzerindeki Hanlar", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IX-X, İÜ Sanat Tarihi Enstitüsü 1979-80, s.317-352, "*Diyarbakır-Bitlis Kervanyolu ve Üzerindeki Hanlarımız*", Vakıflar Dergisi, XXV, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, s.9-34.

⁷⁶ Gönül Cantay, "Urfa'da iki Kervansaray", *MTRE Bülteni*, 9-10, İTÜ Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Kürsüsü, 1977, s. 9-27. Her ikisi de Selçuklu dönemine tarihlenen bu iki handan Çar Melik Kervansarayı daha çok bir Osmanlı hanının özelliklerini taşımaktadır. Osmanlı dönemi ekleri taşıyan Han El-Bağrur 1228-9 tarihlidir. Cantay bu bölgenin 1235 tarihine kadar Selçuklularda olduğunu söyleyerek yapıyı bir Selçuklu hanı olarak tanımlamaktadır. Yapının bütün özellikleri Suriye'deki Eyyubi ve Fatimi dönemi hanlarına benzemektedir. Hangi hükümlerlik alanında olursa olsun yol için verdiği bilgi geçerlidir.

Antalya-Alanya-Konya Bağlantıları: Antalya-Alanya-Anamur yolunun sahili takip ettiği, denize çok yakın konumlanmış Şarapsa Han ve Melleç'teki Han'ın konumundan bellidir. Alara Han'ın sahilden çok içeride olması ve Alara çayının kenarında yer alması, onun Antalya-Alanya güzergâhının yanı sıra, Toroslar'ın arasında dik uzanan geçitlerden birini takip ederek Konya'ya ulaşan yollardan birinin bağlantısı olduğuna işaret etmektedir.

Aynı yol üzerinde gösterilen Ortapayam, Tol, Burma, Bulhasan ve Kargı Hanları ve bu bölgede yeni saptanan iki başka Tol Han'ın varlığı ile Konya'ya uzanan birden fazla yolun varlığını kanıtlamaktadır. Bu durumda sahilden, Toroslar'daki geçitleri aşarak Seydişehir'e ulaşan ve oradan Konya'ya uzanan en az üç yol vardır. Bunlardan biri taş döşeli Roma Yolu ve Tol, Ortapayam ve Eynif ovasındaki Tol Han bu yolun üzerinde yer almaktadır.

Silifke-Karaman: Bu bağlantının varlığı, üzerindeki Sertavul ve Kozak Hanların yayını ile kesinleşmiştir.

Antalya'nın Batısı: Konya-Antalya güzergâhında olduğu varsayılan Evdir Han aslında bu yoldan kuzeybatıya doğru uzanarak Denizli'ye bağlanmakta, daha güneyde ise Elmalı Korkuteli üzerinden Finike'ye inmektedir. Antalya'dan batıya uzanması gerekli bir sahil yolunun varlığı ise Kemer yakınında 1997'de saptanan bir Selçuklu köşkü⁷⁷ ile ortaya çıkmıştır. Finike üzerinden daha da batıya uzanması olası bu yol araştırılmaya muhtaçtır.

Sinop-Yozgat-Kayseri: Alt yarısı T. Özgüç, üst yarısı D. French tarafından saptanan yol Sinop'tan, Yozgat üzerinden, Kayseri'ye uzanmaktadır. Üst yarıda farklı dönemlere ait dokuz, alt yarıda iki han vardır. Yolun üst yarısının bir Roma yolu üstünde olmadığı ve döşeli olmadığı kaydedilmektedir. Bu yol bölgede Ceneviz yolu olarak anılmaktadır.

⁷⁷ Ayşıl Tükel Yavuz, "Kemer'deki Selçuklu Köşkü", *Emin Bilgiç Hatıra Kitabı*, İstanbul 2000, s. 279,302.

Plân tipolojisi19. yüzyıldan itibaren tek tek veya gruplar halinde yayınlanan hanların türlerini ilk anlatan F. Sarre, Aksaray Sultanhan'ı avlu ve kapalı kısmı olan, Horozlu hanı sadece kapalı kısmı olan bir han olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlar H. Ethem⁷⁸ tarafından tipoloji olarak kullanılmaya başlanmış ve bu kullanım M. F. Uğur, M. M. Koman ve sonra S. K. Yetkin, D. Kuban ve H. Karamağaralı ile devam etmiştir. Erdmann'ın tipolojisi 1955'te yayınlanmış, M. Akok, T. Özgüç, R. H. Ünal gibi kervansaray araştırmacıları başta olmak üzere hâlâ yaygın olarktan kaynak olarak değerlendirilmektedir. Erdmann'ın tipolojisi bir avlunun varlığına dayanmaktadır. Önem sırasına göre:

- a. Kapalı kısmı ve avlusu olan
- b. Avlusuz
- c. Avlulu hanlar olarak sınıflandırılmaktadır.

Erdmann'ın yayınladığı hanların bir kısmı bu tipolojiye oturmamaktadır. Kırkgöz ve Kargı gibi kapalı kısım ve avludan oluşan hanlar olduğu gibi Alara ve Eshabı Kehf gibi avlusu olan fakat kural dışı yapılar da vardır. Avlulu Han başlığına uygun tek yapı hakikaten bir avlu etrafında şekillenen ve dört eyvanlı şeması ile Orta Asya'ya bağlanabilecek tek yapı olan Evdir Han'dır. Hanlardaki asgari müşterekin ne olduğu ve ne gibi işlevlerin yer aldığı incelendiğinde ve yeni bulunan bazı hanların getirdiği yeni plân türlerinin ışığında ortaya çıkan yeni tipolojinin ölçütü mekân-işlev ilişkisidir. İşlev ağırlıklı bu topolojiye⁷⁹ göre Selçuklu Hanları iki temel gruba ayrılmaktadır:

1. Yalnız barınak kısmı olan hanlar
2. Barınak ve servisleri olan hanlar

⁷⁸ Halil Eldem, "Anadolu Selçuki Hanları", *Türk Yurdu*, Cilt: 14, Sayı: 104, 1915-16, s. 186.

⁷⁹ Aysıl Tükel Yavuz, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 25-26 Nisan 1994, Konya 1995, s.183-198.

Ayrıca, hanlar ister yalnız barınak, ister barınak ve servis mekânları içersinler, iki ayrı tasarım yaklaşımı ile şekillenebilmektedir:

1. Mekânların yan yana veya dizilerek eklemlendiği bir tasarım yaklaşımı
2. Mekânların içice halkalar halinde şekillendiği eşodaklı tasarım yaklaşımı

Eklemlili plânın en gelişmiş örneklerinden Aksaray Sultan Han ile eşodaklı plânın en gelişmiş örneği Alara Han karşılaştırılınca farklı tasarım anlayışları çarpıcı bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Plân tipolojisine değil de, tiplemesine Sultan han ile başlamakta yarar var. Avlulu, büyük ölçekli, servis sayı ve türleri fazla olan hanlara Kayseri-Sivas arasındaki Tuzhisar Sultan ve Aksaray Sultan Han prototip olarak kabul edilmiş ve diğer hanlara, doğal olarak eksikli, az gelişmiş ve, yine yaygın bir yaklaşımla, "geç devir yapısı" şeklinde değerlendirme yapılmıştır.

Sultan Han doğal olarak Sultanın yaptırdığı handır. Bunlardan sadece beş tane bilinmektedir. Bunlar kronolojik sırayla Evdir, Aksaray Sultan, Alara, Tuzhisar Sultan ve İncir Han'dır. Yazıtlarda eski sultan ibaresi bulunan hanların sultan yapısı olmadığını M. Rogers ifade etmektedir. Bu beş yapıdan sadece ikisi Sultan Han denilen prototipe uymaktadır. Arkasından daha küçük ölçekli İncir Han gelebilir. Ama diğer ikisi bu prototipe hiç uymamaktadır. Evdir Han türünün tek örneği, Alara da eşodaklı tasarımın en gelişmiş örneğidir. Bütün avlulu ve büyük ölçekli hanlar Sultan han prototipinin örnekleri kabul edilmektedir ve giderek bu tipolojiye uyan hanlar da Sultan han sayılmaya başlamaktadır.⁸⁰ Son araştırmalarda Mekânların işlevleri ve biraraya gelişleri yeni bir tipolojiye ölçüt oluşturmaktadır. Bunlara ek olarak bütün avlulu Anadolu Selçuk hanlarının Orta Asya ve İran'daki daha erken Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu örneklerinin devamı olduğu da varsayılmaktadır. Bu hanlarda avlu, tasarımın temel ögesi olup herşey onun etrafında şekillenmektedir ve iki yönde de simetri vardır. Bu tür tasarım anlayışının tek örneği yukarıda kaydedilen Evdir Han'dır. Kapalı barınağın bulunmaması

⁸⁰ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s.32-93.

iki yönde simetriyi olanaklı kılmıştır. Yoksa Anadolu hanlarının çok azında tek yönde simetri vardır. Bunlar Kuruçeşme, Kızılören, Ertokuş ve Obruk gibi orta boyutlu hanlardır. Hele Sultan Han tipi denen yapıların hiçbirinde simetri yoktur. Bu da gösteriyor ki avlu bu yapıların tasarımının başlangıç noktası değildir.

Anadolu Selçuklu yolları üzerinde yeralan, genel olarak han olarak tanımladığımız yapıların hepsinde en azından yolcu-hayvan-yük üçlüsünün gereksinimleri karşılanmaktadır. Ancak yalnız barınaktan oluşan hanlarda bile çeşitli mimari öğeler kullanım fark veya vurgularına ilişkin ipuçları vermektedir. Örneğin Duhan'ın iki kısmı da sadece barınak fakat küçük kısımdaki pencerelerin alçak, büyük boyutlu ve parmaklıksız olması mal emniyetinin gerekmediğine işaret etmektedir. Bazı yapıların bu tür niteliklerinden giderek bazı hanların posta, derbent ve menzil teşkilâtlarına ilişkin ipuçları verdiği düşünülebilir.⁸¹

Büyük boyut ve programlı bazı hanlardaki bazı hiyerarşik mekânların niteliği üzerindeki çalışma, tarihî kaynaklarla da desteklenince, bazı hanların hükümet konakları ve devlethane gibi kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Büyük olasılıkla birden hatta ikiden fazla devlet kurumu bu kent dışı, yolüstü yapılarını kullanmaktaydı. Yapıların çok farklı büyüklük, ölçek, program ve işçiliklerinin yanı sıra yol ağı üzerindeki düzensiz dizilmeleri ve özellikle kentlerin yakınlara yığılan dağılımları bazılarının yalnızca bir kullanım ağırlıklı, bazılarının ise birçok farklı kullanımı bünyesinde taşır biçimde tasarlandığı anlaşılmaktadır.

Hanların plânlarında kronolojik bir gelişme izlenmemektedir; bu nedenle plân türüne göre tarihlemenin dayanağı yoktur. Bezeme, üst örtü türü ve kullanımına ilişkin karşılaştırmalı çalışmalar daha geçerlidir. Örneğin Tuzhisar Sultan Han ve Karatay Han'ın kitabelerinde tarih olmasa da, bu tür öğelerinin benzerliği, özellikle hamamlarının

⁸¹ Ayşıl Tükel Yavuz, "Anadolu Selçuklu Dönemi Hanları ve Posta-Menzi-Derbent Teşkilâtları", *Prof Doğan Kuban'a Armağan*, Eren Yayınevi, İstanbul 1996, s. 25-38.

üst örtüleri, bunların yakın tarihlerde herhalde aynı ustalar tarafından yapıldığına ve dolayısıyla bir tarihlemeye götürebilirdi.

Şehirlerin dışındaki kervansarayların yol üstü kuruluşu olduğu ve yerleşme dışında tek başına konumlandığı yerleşmiş varsayımlar arasındadır. Bilinen dört han vakfiyesinden üçü (Karatay, Altunapa, Ertokuş), yapının köy içinde bulunduğunu, köyün adını vererek belirtmektedir.⁸²

Vakfiyelerin yanı sıra bazı hanların konum ve öğeleri de ipuçları veriyor. Genelde, emniyet için, yapının kapılarının gün batarken kapandığı ve gün doğunca açıldığı varsayımına karşın birçok handa birtakım servisler yapının dışında yer almaktadır. Bunların bir kısmı hana yakın fakat bağımsız yapılar. Alara, Ağzıkara, İncir ve Kargı hanların hamamları yapının dışında, ufak ayrı bir yapı olarak çözülmüştür. Eğer bu hamamlar yalnız handa geceleyenler tarafından kullanılsaydı, gece kimse kullanamazdı. Ayrıca birçok handa hem içeriye hem dışarıya hizmet veren iki çeşme var. Her yerleşmenin temel ihtiyacı olan su, yıkanma ve ibadete dönük mekânların dışardan da kullanılacak biçimde plânlanması bunların yalnız yolcular için yapılmadığını gösteriyor. Bu servislerin varlığı, olası derbent teşkilâtı ile çakıştırılınca, daha da anlam kazanıyor.

Hanların tamamen hayır kuruluşu oldukları varsayımının iki kaynağı var. Biri Osmanlı hac külliyesi, Gebze'deki Mustafa Çoban Paşa Külliyesidir. Bu tür hanlar için söylenen her yolcunun üç gün bedava yedirilip yatırılması Selçuklu hanlarına da genellenmiş. İkinci kaynak'ta elimizdeki en ayrıntılı vakfiye olan Karatay Han'ın vakfiyesi. Buradaki zengin vakıflar, verilen hizmetler ve hizmetliler, büyük bir gönül zenginliği ile bütün kervansaraylara genellenmiş. Hanların herhalde önemli bir kısmı vakıf idi. Ancak bedelsiz hizmetleri, yerli-yabancı bütün yolcu ve tüccarlara genellemek biraz fazla gönlü "bolluluk olur. Pegolotti kervansaraylarla ilgili yayınlarda geçtiği

⁸² Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*, X/39, 1946, s.471-496, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri 1. Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten*, XI/42, 1947, s.197-235, "Selçuklu Dönemi Vakfiyeleri II. Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", *Belleten*, XU43, 1947, s.415-429, "Selçuk Devri Vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay, Vakıflar ve Vakfiyeleri", *Belleten*, XIU45, 1948, s.17-71.

güzergâh dolayısıyla yer alır. Hâlbuki Pegolotti'nin kitabı tüccarlar için bir el kitabıdır. Kitabı yayınlayan Alan Evans Anadolu'ya ilişkin bilgilerin buraya gelmeden toplanmış olduğu şüphesini taşımaktadır.

Hanlardan güzergâh olarak değil, hangilerinde vergi alındığı ve ne kadar alındığını belirtmek için bahsedilmektedir. Güzergâhta 28 menzilden sadece dördü han, biri köprü, gerisi yerleşmedir. Vergi toplanan menzillerde vergiyi ödeyen tüccarın bedava ağırlanması işin doğasına aykırıdır.

Hekim Han'ın barınak portalı üzerindeki Arapça-Süryanice-Ermenice yazılı üçlü yazıttan Süryanice olanında Malatyalı Ebu Hasanoğlu doktor ve din adamı Ebu Salim tarafından Hanın oğlu Hasan'ın geçimini sağlaması için 1218 yılında yaptırıldığı yazılıdır. 1650 tarihli Malatya Tahrir Defteri'nde Hekimhan ile ilgili vakıf kayıtları vardır. Ancak Vakfın, hanın yapıldığı dönemde mi yoksa Osmanlı kullanımı sırasında mı yapıldığını belirlemek mümkün değildir. Selçuklu dönemi hanlarının çoğunun vakfının Osmanlı döneminde de devam ettiği göz önünde bulundurulduğunda bu hanın vakıflarının da Selçuklu döneminden beri devam ettiği varsayılabilir.

İlhanlılar'la Venedikliler arasında tek yanlı, ferman niteliğindeki 1320 tarihli, 29 maddelik anlaşmada ilginç üç madde yer almaktadır:

1. Herhangi bir yerde alışverişlerine kimse mani olmayacak,
2. Venedikliler geçtikleri yerlerde kervanları ile konaklayabilecek,
3. Bütün yerlerden geçecek kervanlar ve tüccarlar, hayvanlarını hiçbir şey ödemeksizin 3 gün süre ile otлата bilecekler ve bu konuda hiç kimse kendilerine güçlük çıkarmayacak.

Bu maddelerin bir anlaşmada, verilen imtiyazlar olarak yer alması Venedikli veya diğer yabancı tüccarların ülke içinde ancak kontrollü ve organize bir biçimde hareket edebildiğini, bedelini ödemedi hayvan bile otlatamadıklarını göstermektedir. Bu tür kısıtların ancak 1320'de verilen imtiyazlarla ortadan kalktığı düşünülürse, yabancı ve hatta yerli tüccar taifesinin kervansaraylarda bedava yatırıldığını, yedirilip içirildiğini ve hayvanlarının beslendiğini varsaymak ancak safdillilik olur.

Herhalde bu hizmetlerin verildiği vakıf hanlarda fakirlerden, hacı ve bazı imtiyazlı kişi ve gruplardan para alınmamaktaydı. Ama bu anlaşmadan anlaşıldığı üzere, bunlar tüccar değildi.

Mevcut bilgi birikimi ile şu söylenebilir: Hanlar devletin ihtiyaç duyduğu birkaç veya birçok kullanıma cevap veren yapılardır. Çoğunun yapımının devlet büyüklerine ve ricaline bırakılması da, aynen şehir surları gibi, bir görev tanımı içindedir. Vakıfları hanların devamlılığını sağlamakta ve handa toplanan gelir de yaptırımlara bırakılmaktaydı. Hekim Han örneğinde olduğu gibi kişisel bir amaçla yapılması da dışlanmamıştır. Vakıf gelir ilişkisi ne olursa olsun hanların devletin düzeni ve işleyişindeki rolü şimdiye dek düşünülenlerden fazladır.⁸³

3.3. Osmanlı Dönemindeki Kervansaray Mimarisinin Özellikleri

Anadolu'daki Türk kültürü 15. yy. kadar birçok yönü ile Anadolu toplumunun yapısına, Anadolu'nun yerli geleneklerinin etkisine ve ülkenin jeopolitik özelliklerine bağlı olarak değişiklik göstermekle birlikte kökleri ile doğunun Türk İslam kültürünün bir devamıdır.⁸⁴ Daha sonraki yıllarda İstanbul'un alınması ile etkileşimler artmış ve Osmanlı Devleti doğunun bir devamı olmayıp, asıl kaynağını yeni başkentten ve saray çevresinin eğilimlerinden almıştır.

Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu kurulduktan sonra kervansaray yapımı daha sistemli, programlı bir şekilde devam etmiştir. Kervansaray ve hanlar Anadolu Selçukluları döneminde yapılanlara bazı yönlerden benzer olmalarına rağmen, dönemin koşullarından etkilenmiş ve farklılaşmıştır.

Selçuklular zamanında şehirlerde, Hint ve Çin ticaret yollarını Selçuklu şehirlerine bağlayan yollar üzerinde birçok han ve kervansaray inşa edilmiştir. Bunun ardından Osmanlı Türkleri de aynı tesisatı mükemmelleştirerek yeni fetih ettikleri

⁸³ Şerafettin Turan, << Türkiye-İtalya İlişkileri >> I. Selçuklulardan Bizansın Sona Erişine Kadar, Metis Yayınları, İstanbul 1990.

⁸⁴ Doğan Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, I, İstanbul, 1965

yerlerde bu tür yapılar inşa etmişlerdir. Böylece belirli devirlerde, şehirler ve yollar üzerinde Osmanlı İmparatorluğu içerisinde birçok hanlar yapılmıştır. Bu binaların bazıları kırma taştan fakat büyük bir kısmı düzgün kesme taş ve tuğladan inşa edilmiş kale kadar kuvvetli muazzam ve ihtişamlı yapılardır.

Anadolu'da 13. yy. dan başlayan han ve kervansaraylar bulundukları bölgelere mimari açıdan değer katacak özelliklere sahiptir. Korunarak ya da harap halde günümüze ulaşmış olanlar dahi bugün kentlerimize anlam kazandırmaktadır. Öyle ki sonradan oluşmuş kent ve kasabaların bazıları barındırdıkları kervansaray ve handan isimlerini almışlardır.

Osmanlı döneminde kentler süratle büyümüş, önceki yüzyıllardaki kentlerde olduğunun tersine surların dışına taşmıştır. Yeni mahallerle kurulmuş, zanaat ve ticaret ilerlemiş, cami, medrese, türbe, çarşı, kervansaray yapımı hız kazanmıştır. Bu yapıların işlemesi için vakıf sisteminin kurulması, Osmanlı döneminde yapılmış olan önemli yeniliklerdendir.

Tarihin her devresinde orduların bir yerden bir yere sevki, kervanların ticari eşya taşınması, haberleşmede haberin çabuk ulaştırılması için kara yolları tercih edilmiş ve geliştirilmiştir. Osmanlılar'da, ondan önceki devirlerde ve onun çağdaşı olan Türk ve İslam devletlerinde bu amaç için memleketin dört bir yanına ulaşan yol şebekesi oluşturulmuştur. Osmanlılar'da bu teşkilat menzil olarak adlandırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda bütün iktisadi faaliyet, yolların geçtiği yerler ile bu yolların varlığı liman ve şehirlerde toplanmıştır. Her devirde bu yolların güvenliği ve işlemesi ve emniyetin sağlanması için bu yollar üzerinde kervanları, yolcuları ve tüccarları barındıran hanlar yapılmıştır.

Menziller üzerindeki Osmanlı yolları İstanbul merkez olmak üzere Anadolu ve Rumeli'de sağ, sol ve orta kol şeklinde üç ana kol halinde uzanmıştır. Bunlar ise, birbirlerine tali yollarla bağlanmıştır.

Anadolu’da Sağ Kol: Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep ve Şam güzergâhını takip eden hac yolu.

Orta Kol: Üsküdar-Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Hasan Çelebi-Malatya-Harpüt-Diyarbakır-Nusaybin-Musul-Kerkük güzergâhını takip eden Bağdat, Basra yolu.

Sol Kol: Orta kolla Merzifon’a kadar aynı güzergahı takip edip buradan Ladik-Niksar-Karahisar-ı Şarki-Kelkit-Aşkale-Erzurum yoluyla Hasankale’den bir kol Kars, diğer bir kol ile de Tebriz’e ulaşırdı.

Rumeli kısmında ise,

Sağ Kol: İstanbul’dan Vize-Kırklareli-Prevadi-Karasu-Babadağ-İshakçı-Akkirman yolu ile Ozi ve Kırım’a.

Orta Kol: İstanbul-Silivri-Edirne-Filiba-Sofya-Niş-Yagodina üzerinden Belgrad’a.

Sol Kol: İstanbul-Tekirdağ-Malkara-Firecik-Dimetoka-Gümölcine-Pravişte Lankaza- Yenişehir(Larissa)-İzdin yolu ile İstepe (Tebai)’ye ulaşmaktaydı.⁸⁵

Omsalı döneminde bu yollar üzerinde haberleşme, konaklama ve ticaret amacı ile 3 saatten 18 saat mesafeye uzaklıkta menzilhaneler, buralarda da kervansaraylar inşa edilmiştir.

Osmanlı imparatorluğu 15-17 yy. arasında en parlak devrini yaşamıştır. Sosyal, politik, ekonomik alanların yanı sıra sanat ve mimarlık alanında da en üst seviyeye ulaşmıştır. Mimar Sinan’ın da bu dönemde yaşaması ve eserlerini oluşturması döneme ayrı bir kimlik kazandırmıştır ve mimarlık evrensel düzeye erişmiştir. Genellikle cami mimarisinde üstün başarı kazanmış olan Mimar Sinan, diğer yapı türlerinde olduğu gibi han ve kervansaray mimarisinde de başarısını devam ettirmiştir. Kent içerisinde ve

⁸⁵ Levent Halacoğlu, XIV-XVII. yy.larda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, VII, S. 127, Ankara, 1991.

menzillerde çeşitli hanlar, kervansaraylar ve içlerinde kervansarayları barındıran külliyeler gerçekleştirmiştir.

Osmanlı döneminde yapılmış olan kervansarayları birçok araştırmacı, konum ve işlevlerine göre iki guruba ayırmaktadırlar.⁸⁶

1.Menzil Hanları: Osmanlı imparatorluğunu kateden kentler arasında ve hac yolları üzerinde, bu yollara da seyahat eden tüccar ve gezginlerin güvenliğinin sağlanması ve dinlenmelerini sağlamak için yapılmış yapılardır. Bu tip hanların bazılarında kapalı kısmın önünde avlu vardır. Kapalı kısımlarda döşeme yer yer yolcuların yatmaları için sekiler şeklinde yükseltilmiştir. Avlulu olan tiplerde ise, avlu çevresinde ahırlar, depolar ve arabaların konulacağı revaklar vardır. Tarihi bilinen en eski Osmanlı menzil hanı, Bursa-Manyas yolu üzerindeki Issız Han'dır.⁸⁷ Menzil hanlarının inşası, Sinan döneminde artmış ve Gebze Çoban Mustafa Paşa, Payas Sokullu Külliyesi, Ilgın Lala Paşa Külliyesi, Lüleburgaz Sokullu Külliyesi gibi menzil hanları sayılabilir.

2.Kent Hanları: Osmanlı döneminde kentlerde, ticaret merkezlerinde yapılmış hanlardır. Kentte ticaret yapılması ve tüccarların konaklaması amacıyla yapılmışlardır. Osmanlı döneminde en fazla uygulanmış olan han tipidir. Bunun nedeni de bu dönemde ticaret faaliyetinin gelişmesi ve gezginlerin, dervişlerin seyahatlerinde önceki dönemlerdeki kadar problem olmamasıdır. Genelde kentlerde ticaret merkezlerinde inşa edilen bu tür hanların plan şeması, etrafı revaklarla çevrili düzgün geometrik formda bir avlu ve revakların gerisinde odalardan oluşmaktadır. Genellikle iki katlı olan hanlarda zemin katlar, servis ve depo alanlarına üst katlar ise konaklama için ayrılmıştır. Orta avlulu plan şemasına sahip hanların en erken örneği Orhan Gazi zamanında yapılan Bursa'da ki Emir Hanı'dır. Büyük kareye yakın formda avlunun etrafında iki katta revak sırası ve arkalarında odalar sıralanmaktadır.

Tüm Osmanlı mimarisinde olduğu gibi han yapılarında da fonksiyonel amaç, mekân organizasyonunu belirleyen en önemli olgudur. Anadolu öncesi Türklerde ve

⁸⁶ Doğan Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, 4.Baskı, İstanbul 1981.

⁸⁷ Yusuf Halacoğlu, XIV-XVII. yy.larda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara 1991

Anadolu Selçuklularından hanların revaklı avlulu etrafında biçimlenmesi gelişerek devam etmiş, fakat yalınlık ve fonksiyonel mekan anlayışı ön plana geçmiştir. Osmanlıların ilk devirlerinde başlayan bu mimari olgunluk 19.yy. kadar devam etmiştir. Mekan organizasyonunda fonksiyonel amacın bir yansıması olan avlu esastır. Genellikle tek giriş holünden girilen avlunun ortasında bazı hanlarda şadırvan ve mescitlerin olduğu görülmektedir. Mescitler, Anadolu Selçuklu kervansaraylarının bir devamı niteliğinde altında havuz yada şadırvan ile yükseltilmiş olarak biçimlendirilmiştir. Bursa, Fidan Hanı, Koza Hanı, Diyarbakır Deliler Hanı avlu ortasında mescitleri olan hanlardır.

Osmanlı kent hanları, dışa kapalılık ilkesi ve savunma amacı ile tamamen dışa kapalı olarak biçimlenen Anadolu Selçuklu hanlarından farklı olarak gelişmiştir. Osmanlı döneminde hanlarda, zemin katlarda dışa açık dükkânlar, üst katlarda ise dışa açık pencereci odalar yer almaktadır.

Yapı malzemesi olarak taş ve tuğla kullanılmıştır. Taşıyıcı ayak yada payelerde taş, kemer, tonoz, kubbe gibi elemanlarda tuğla, duvarlarda ise taş ile tuğlanın birlikte kullanıldığı almaşık tarz tercih edilmiştir. Osmanlı'nın ilk yıllarında tek avlulu, basit plan şemasına göre geliştirilen hanlar 17-18. yy.larda çok avlulu ve karmaşık plan şemasına sahip olarak yapılmıştır. Osmanlı dönemi han mimarisinde bir başka gelişme de kat sayısındaki artıştır. Az sayıda da olsa yapılan menzil hanları iki katlı, 18.yy.dan sonra da üç katlı olarak yapılmışlardır.

Osmanlı dönemi külliyesi ve kervansarayları kentlerde ve kentler arası yollarda toplumsal yaşantının gelişmesi için yapılmış yapı topluluklarıdır. Diğer yapı türleri gibi plan ve mekan anlayışlarıyla günümüz mimarisine ve yeni yapı kompleksleri tasarımına veri oluşturabilecek niteliktedir. XVII. yy. sonu ve XIX. yy. başında Osmanlı imparatorluğu gerileme devrini yaşamıştır. Devletin iktisadi ve politik alanda gerilemesi, birçok alanı olduğu gibi mimarlık alanında etkilemiştir. Bu nedenle bu dönemde az sayıda han ve kervansaray yapılmıştır. Bunlar ise, dönemin geleneksel tarzından uzak, daha çok kütle kuruluşundan batı etkisinin hissedildiği yapılardır.

XIX. yy. ve sonrasında, han ve kervansaray yapıları inşa edilmemesinin nedeni kervan ticareti ve ulaşım teknolojisinde ortaya çıkan büyük değişikliklerdir. Bazı

bölgelerde kervan seyahatleri, buharlı gemilerin işlemesiyle son bulmuştur. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması, kervan ticaretinin gerilemesini hızlandırmıştır. Motorlu ulaşım araçlarının üretilmesi ve artması, develerle yapılan seyahatleri sona erdirmiş ve 1859'da Anadolu'da demiryolu inşaatlarının yapılması ile kervan ticareti ortadan kalkmıştır. Bunların yanı sıra; bozuk yol şartları, haydut saldırıları gibi nedenler kervanlarla yapılan ticaretin son bulmasına neden olmuştur. Kervan ticaretinin son bulması kervansaray yapımını da sona erdirmiştir. Bu dönemde ticari amaçla bu tür yapılara gereksinim duyulduğunda yeni yapı inşa etmek yerine mevcut yapıların kullanılması yolu seçilmiştir.⁸⁸

4. ZOR KÖYÜ KERVANSARAYININ TANIMLANMASI

4.1. Konumu ve Güzergâhı

Iğdır şehir merkezinin 25 km. güneyinde, Kervansaray (Zor) Köyü'nün batı tarafında, bugünkü Güngörmez, Kızılkule, Kervansaray ve Asma köylerinin yol kavşağında düzlük bir arazi üzerinde yer almaktadır.⁸⁹

Yapının beden duvarları ile çevre arazisinin aynı renk tonunda olmasına rağmen, konumu ve kütlesi ile yolun alt uçlarından itibaren kendini hissettirmektedir. Kars karayolundan saptıktan sonra Kervansaray'a kadar Yağcı, Aşağı Çarıkçı köylerinden geçilmektedir. Tam kervansarayın önündeki sapaktan doğu istikamette 1 km. mesafede yine Kervansaray ismini almış başka bir köy daha bulunmaktadır. Zor Kervansaray'ının eski Erzurum-Doğubayazıt kervan yolu güzergahının dışında ortalama 25–30 km güneyde kalması düşündürücüdür. Oysaki Hoşap Kalesi'nin menzil mesafeleri ile kuzeye giden yolun, Zor'a uğradıktan sonra Ani'de konaklayıp Batum'a erişmekte olduğu, açıkça belli olmaktadır.⁹⁰

4.2. Tarihçesi

⁸⁸C. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, (Derleyen S.Özboran)

⁸⁹ Acar, a.g.e., 26.

⁹⁰ <http://www.anitsal.com/ejder.htm>, 2006.

R. Hüseyin ÜNAL'a göre kervansarayı inşa eden ustaların isimleri bilinmemekle birlikte, bina üzerindeki usta monogamlarından (taşçı işaretlerinden) bu kervansarayın inşasında 16 değişik taşçı ustasının çalıştığı anlaşılmaktadır.

Kervansarayın üzerinde herhangi bir inşa yada onarım kitabesi yoktur. Kervan yollarını ve hanları konu alan eserlerde de adı geçmemektedir. Avlusuz oluşu ve taş kapısının cephede bir çıkıntı oluşturmayışı Selçuklu döneminin bir geç devir eseri olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Bu özelliklerden yola çıkarak, bu kervansarayı XIII. yy.ın sonlarıyla XIV. yy.ın başlarına tarihlemek mümkün görünmektedir. Zira bilinen avlusuz hanların pek çoğu geç devir eserleri olup, genellikle XIV. yy.a tarihlendirilebilmektedir.⁹¹

Kervansaray XIII. yy.ın Selçuklu taş işlemeciliğinin en güzel örneklerine sahip olup, Zakir ACAR'a göre Sürmeli Emiri Şerafeddin Ejder (Ezdera) tarafından yaptırılmıştır.⁹² Kervansaray, Batum-Tebriş kervan yolu üzerindeki menzil noktalarından biri olup, kervanlar, Çilli Geçidini aşmadan önce burada konakla maktalardı⁹³ (Foto:3).

İlk olarak *Christianski Wostok* adlı Rusça dergide adına rastlanmış olup “Zor” ismi, üzerinde ilk çalışan arkeolog Loris Kalantar tarafından verilmiştir. Kervansarayla ilgili olarak yerli ve yabancı araştırmacılar çeşitli bilgiler vermişlerdir (Foto:4). Prof. Dr. Oluş ARIK “Anadolu Selçuklularında Erken Devir Mimari Tezyinatı” adlı çalışmasında kervansarayı tezyinat yönünden ele almıştır. R. Hüseyin ÜNAL, kervansaray hakkında bilgi vererek Heyd’in bir dipnotunda varlığını tahmin ettiği Tebriz-Batum ana kervan yolunun tali yolunda bulunduğunu belirtmiştir.⁹⁴ Yapı ile ilgili bazı bilgiler son olarak Hasan BUYRUK’un yüksek lisans tezinde geçmektedir.⁹⁵

4.3. Plan ve Mimari Özellikler

⁹¹ R. Hüseyin Ünal, “İğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı Doğubeyazıt-Batum Kervan Yolu Hakkında Notlar”, Sanat Tarihi Yıllığı, III, İstanbul, 1969-1970, 14

⁹² Z. Zakir Acar, *Kültür ve Turizm Yönleriyle İğdır*, Ankara, 1998, 26.

⁹³ <http://www.kafkas.edu.tr/imyo/ilimiz/ilttes.htm>, 2006.

⁹⁴ Ünal, a.g.e., 15.

⁹⁵ Buyruk a.g.e., 100–104.,

4.3.1. Genel

Bugünkü bilgilerimize göre ilk olarak bir Rusça dergide adına rastlanılan bu han ⁹⁶ Prof. Dr. Oluş ARIK'ın Selçuklu tezyinatı üzerine hazırlamış olduğu Doçentlik tezinde de süsleme yönünden ele alınmıştır. ⁹⁷ Han, planı ve tezyinatıyla olduğu kadar Erzurum-Doğubayazıt kervan yolunun dışında kalışıyla, farklı bir güzergâha işaret etmesi yönüyle de dikkat çekmektedir.

Düz bir arazi üzerinde, taç kapısı doğuya bakacak şekilde doğu-batı yönünde uzunlamasına dikdörtgen bir plana sahip olan yapının boyutları dıştan dışa 24.48m * 51.46m olup cephesinin ortasında dışarıya çıkıntı yapmayan bir taç kapısı bulunmaktadır (Çizim.1). Cephede çıkıntı teşkil etmeyen taç kapılara genellikle geç devir eserlerinde rastlanması dikkat çekicidir.

Kervansarayın süslemeli olan taç kapısının ilgi çekici bir düzeni vardır (Foto:5). Taç kapıda üç sıra halinde yuvarlak bir silme dizisi, iç tarafa doğru bir kademe oluşturacak şekilde sivri bir kemer meydana getirmektedir (Foto:6-7). Bu sivri kemerin hemen üstünde geometrik motifli bir bordür görülmektedir. Taç kapıdan kare planlı bir hole, buradan da iki yandaki hücrelere ve barınak kısmına geçilmektedir. Hol, üçgen şekilli pendentifler üzerine oturan, köşelerde yer alan dört ayrı manastır tonozuyla örtülüdür. Merkezde, tonozun düz kısmında haçvari bir düzen görülmektedir. Sağ tarafta depo odasına geçilmektedir. Bu hücre, ortada bir kemerle takviye edilmiş beşik tonozla örtülüdür. Hücresinin doğu duvarında, küçük bir niş yer almaktadır. Sol tarafta, binanın güney-doğu köşesinde barınma odası bulunmaktadır. Bu odanın örtü şekli, giriş holünün örtü sistemi ile benzerlik göstermektedir. Burada da hücreyi örten manastır tonozu muhtelif şekillerde kesilmiş, renkli kesme taşlardan örülmüş ve böylece bir süs unsuru elde edilmiştir. Kuzey ve güney duvarlarında kemerlerin başlangıç noktaları birer mukarnas şeridi ile şekillenmiştir. Doğu duvarında diğer hücredeki nişe benzer bir küçük niş yer almaktadır.

⁹⁶ Christianski Wostok Vol. III-IV, Petrograd 1914, 1915.

⁹⁷ Oluş Arık, “Anadolu Selçuklularında Erken Devir Mimari Tezyinatı”, Ankara, 1966, 97.

Holden ta kapı ile aynı eksen üzerinde bulunan kapıdan barınak kısmına geçilmektedir (Foto:8). Ta kapıda olduğu gibi, bu kapıda da çerçeve yuvarlak silme sıralarından meydana gelmiş olup, üst kısımda oluşan sivri kemer, alınlığı çerevelendirmektedir (Foto:9). Barınak kısmı bir birine paralel olan üç saından meydana gelmektedir. Yandakilere oranla daha geniş ve yüksek tutulan orta saının bugün üst örtüsünün büyük bir kısmı yıkık durumdadır (Foto:10). Girişin saında bulunan kuzeydeki saın, güneydeki saına oranla daha sağlam durumdadır. Sol taraftaki güney saın kısmen yıkık durumda olup, daha haraptır. Saınları örten tonozlar yanlarda duvarlara, ortada ise ha payelere oturmaktadır. Payeler yuvarlak kemerlerle birbirlerine bağlanmışlardır. Saınları örten beşik tonozlar sekizer kemerle takviye edilmiştir. Orta saındaki takviye kemerlerinin başlangıç noktaları birer mukarnas şeridi ile süslenmiştir (Foto:11).

Kervansarayın kare planlı giriş holünün hemen sağ tarafındaki kuzey duvarı üzerinde merdiven izleri bulunmaktadır (Foto:12). Bugün yalnızca bir tek basamağı kalan taş merdivenle dama ıkılmaktaydı. Zaten kervansaraya dışarıdan, kuzey taraftan bakıldığında orta holün yan taraflarda daha yüksekte olduğu ve bir kapıyla dışarıya açıldığı görölmektedir (Foto:13). Yuvarlak kemerli bu kapı iki yarım silindir destek kulesinin arasına denk gelmekte olup, kuzey tarafa açılmaktadır. Herhangi bir mescit yapısı olmayan bu kervansarayın cephesi yanında, bugün en sağlam yerlerinden birisinin de kuzey duvarı olduğu görölmektedir.

Batı tarafının üst örtüsü ve güney tarafla olan bağlantısı yıkılmış olup, sadece duvarı ayakta kalmayı başarabilmiştir. Oldukça büyük ölçülerde avlusuz ve kapalı bir şekilde inşa edilen bu kervansarayın güney tarafı ise çok harap bir durumda olup, duvarın büyük bir kısmı ile yarım silindirlik destek kuleleri de büyük oranda yıkılmıştır.

Kervansarayın bir avluya sahip olmadığı kesin olarak söylenebilir. Cephede ve yan duvarlarda hiçbir birleşme izi bulunmamaktadır. Dış ve i duvarlarda kervansarayın inşasında çalışmış muhtelif usta monogamları görölmektedir.

Kervansaray da karşımıza çıkan çeşitli kısımların neye yaradıklarını kolayca tahmin etmek mümkündür. Giriş holünün iki yanındaki hücrelerin yolcuların yatmasına tahsis edildiği düşünülebilir. Barınak kısmının büyüklüğü göz önünde tutulursa, yolculardan bir kısmının barınakta hayvanları ile birlikte yattıkları tahmin olunabilir.

Barınak kısmı bugün toprak ve yıkılan tonoz parçaları ile dolu olduğu için, yan sahnaların ana sahına nazaran daha yüksekte olup olmadıklarını kestirmek mümkün görünmemektedir.

Giriş holünün iki yanındaki hücrelerin benzerlerini birçok Selçuklu hanında bulmaktayız. Yalnız bu hanların hemen hepsinin avlulu hanlar olduğu ve girişteki hücrelerin kapalı kısımda değil de avluda yer aldığı gözden uzak tutulmamalıdır. Sadece kapalı kısımdan ibaret olup girişte hücrelere sahip ve planı yayımlanmış bir başka Selçuklu hanı bilinmemektedir.⁹⁸ Aşkale'nin (Erzurum) Hacıbekir Komu Köyü'nde tespit ettiğimiz Hacı Bekir Hanı, avlusuz olup genel düzen ve giriş kısmındaki hücreleriyle Iğdır zor kervansarayı'nın bir kopyası durumundadır.

Giriş holü ve solundaki hücre daha ziyade tonoz örtüleriyle dikkat çekmektedir. Aynı teknikte inşa edilmiş tonozları Ani'de Manuçehr veya Ebu'l-Muammeran Camii adıyla anılan binada görmekteyiz. Bunun mahalli bir teknik olduğu söylenebilir.

Binada hiçbir kitabe izine rastlanmamakta, kervan yollarını ve hanları konu alan eserlerde de adı geçmemektedir. Avlusuz oluşu ve taç kapısının cephede bir çıkıntı teşkil etmeyişi bir geç devir eseri olduğu intibahını uyandırmaktadır. Böylece binayı XIII. yy sonlarıyla XIV. yy başlarına tarihlemek mümkün görünmektedir. Bilinen avlusuz hanların pek çoğu geç devir eserleri olup, genellikle XIV. Yy. a tarihlendirile bilmektedir.⁹⁹

Iğdır kervansarayının hangi kervan yolu üzerinde olduğuna gelince; Erzurum'dan bugünkü İran sınırına kadar olan kesimde Pegolotti'nin verdiği durak isimleri

⁹⁸ Ünal, a.g.e., 6-16.

⁹⁹ R.Hüseyin Ünal, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Devri Mimarisinde Taç Kapılar*, Erzurum, 1968, 41

bugünkülerle karşılaştırılmış ve nerelere denk geldiği tespit edilmiş durumdadır. Erzurum'dan itibaren Pegolotti durakları şöyle sıralamaktadır: “Arzerone, Bangnid Arzerone versotorisi, Polorbech, Sermessa CaIo, Aggia, Calacresti, Tre Chiefe, Sotto Larcane ve Scaracanti.” Heyd tarafından yapılan karşılaştırmada bu duraklar şöyle tanımlanmıştır: << Bangnid’Arzerone versotorisi bugün halen bir ılıca tesisine sahip bulunan Soğuk Çermik Köyü’dür. Ermenice Polorabahag (Değirmi Kale) isminden galat olduğu tahmin edilen Polorbech’in bugün Çoban Köprüsü yakınlarında olduğu sanılmaktadır. Sennessa Calo ve Aggia duraklarının bugünkü adları tespit edilememiştir. Calacresti’nin Kara Kilise kelimesinden (Bugünkü Ağrı) bozma olduğu, Tre Chiese’nin ise Üç Kilisenin İtalyancıya tercüme edilmiş şekli olduğu ortadadır. Yine Heyd’e göre Sotto Larcane (Tepe üstü) durağı, bugünkü Diyadin kasabası yakınlarında olmalıdır. Türk toprakları içinde kalan son durak olan Scaracanti ise Kara Kent isminin bozulmuş şekilden başka bir şey değildir. Böylece eski kervan yolunun, Çobandede Köprüsü ile Horasan arasında kalan kesim haricinde, bugünkü yolu takip ettiği neticesi çıkarılabilir. Haritaya bir göz atılacak olursa konumuz olan hanın bu yolun takriben 50 km. kadar kuzeyinde kaldığı görülecektir. Böylece, Heyd’in bir dipnotunda varlığını tahmin ettiği Tebriz Batum tali yolunun mevcudiyeti kesinleşmiş olmaktadır. Batum’la Doğubeyazıt’ı birleştiren hat üzerinde yapılacak sistemli araştırmalar, bu yolun güzergâhını tespitte imkân verecek başka hanların bulunmasını mümkün kılınacağı söylenebilir.¹⁰⁰

4.3.2. Cepheler

Kervansaray düz bir arazi üzerinde kurulmuş olup girişi doğuya bakacak şekilde doğu-batı yönünde dikdörtgen bir plana sahip olan yapının boyutları dıştan 24.48 m * 51.46 m dir. Doğü cephesinin ortasında dışarıya çıkıntı yapmayan bir taç kapısı bulunmaktadır (Çizim.2-3). Kervansarayın süslemeli olan taç kapısının ilgi çekici bir düzeni vardır. Yapının en önemli cephesi giriş cephesidir (Foto:14).

Kervansarayın kuzey ve güney cephesi simetrik bir düzen gösterip uzun kenarlarının her birinde yarım silindir şeklinde 5 adet destek kulesi görülmektedir

¹⁰⁰ Ünal, a.g.e., 14-15

(Çizim.4-5). Bu destek kuleleri toplamda 10 adettir. Yan duvarlarda sağır yan bedenler ile hem duvarlar tahkim edilmiş hem de monotonluktan kurtarılmışlardır (Foto:15-16-17-18). Bu tip yapıların kurulma amaçlarına uygun olarak savunmaya yönelik olmasından dolayı kulelerin beden duvarları ile aynı kotları yakalamış olmaları muhtemeldir.

Batı cephe ise sağır olup iki köşedeki yarım silindir destek kuleleri ile ovalleştirilmiştir (Foto:19-20).

4.3.2.1.Taç Kapı

Doğu-Batı yönünde uzunlamasına bir plana sahip olan yapının cephesinde, çıkıntısız bir taçkapı bulunmaktadır. Taçkapı cephenin tam ortasına yerleştirilmiş olup 2.10 m genişliğinde 1.20 m. duvar kalınlığında, yerden atkı taşına 2.00 m. yerden sivri kemer alınlığına 4.00 m. yüksekliğindedir. Kapıdaki yuvarlak silmeler yedi kademe oluşturarak kapıya bir hareketlilik kazandırmıştır. Şuan duvarların kesme taş kaplamalarının çoğu sökülmüş, silmelerin bir kısmı bulunmamakta sivri kemer alınlığındaki süslemelerin büyük bir kısmı tahrip olmuş, geriye kalan süsleme parçalarından eksik kısımlar fotoğraflar yardımı ile çizim üzerinde tamamlanarak kompozisyon sağlanmıştır (Çizim.6-7-8-9-10-11-12-13-14-15-16). Bu detaylı çalışma sonucunda, daha önce yapılan taçkapı ile ilgili çizimlerin de yanlış olduğu anlaşılmıştır (Foto:21-22-23-24-25-26).

4.3.2.2.Destek Kuleleri

Kervansarayın kuzey ve güney uzun kenarlarının her birinde yarım silindir şeklinde 5 adet destek kulesi görülmektedir. Bu destek kuleleri toplamda 10 adet olup, 2.09-2.25 m. arasındaki oranlarda genişliği değişmektedir. Şuan destek kulelerin büyük bir kısmı özellikle batı taraftaki kuleler büyük tahribata uğramıştır.

4.3.2.Giriş Holü ve Yan Odalar

4.3.2.1.Giriş Holü

Yapıya cephenin tam ortasında bulunan ve dışa çıkıntı yapmayan 2.10 m genişliğindeki taçkapıdan girildikten sonra burada ilk mekân olan giriş holüne geçilmektedir. Hol 7.37m.x 7.37m. olup kare planlıdır. Girişin hemen sağında kuzey duvarında dama çıkışı sağlayan merdiven izlerine rastlanmaktadır. Merdivenlerden sonra sağda köşede bulunan 1.42 m. genişliğinde 0.70 m. duvar kalınlığında bir kapı bulunup bu kapı yapının kuzey köşesindeki depo odasına açılmaktadır. Odanın sol köşesinde bulunan 1.42 m. genişliğinde 0.70 m. duvar kalınlığında bir kapı bulunup bu kapı yapının güney köşesindeki barınma odasına açılmaktadır. Girişin hemen ekseninde arka odalara açılan iç kapı bulunmaktadır. Giriş holünde yapıda taçkapıdan sonra en dikkat çeken yer üst örtü sistemidir (Çizim.17).

4.3.2.2.Yan Odalar

Giriş holünün sağında ve köşede bulunan 1.42 m. genişliğindeki ve 0.70 m. genişliğindeki kapıdan geçildikten sonra 5.54 m. * 7.37 m. ebatlarında dikdörtgen planlı olan oda doğu-batı yönünde beşik tonozla örtülüdür orta kısımda 0.14 m. çıkıntılı bir kemerle takviye edilmiş olup yapıya hareketlilik kazandırmıştır. Odanın kuzey duvarında 0.66 m. genişliğinde 0.43 m. derinliğinde ve 0.50 m. yüksekliğinde dikdörtgen bir niş bulunmaktadır. Odanın doğu duvarında ise 0.61 m. genişliğinde 0.43 m. derinliğinde ve 0.83 m. yüksekliğinde kaş kemerli bir niş bulunmaktadır. Bu nişler kıble yönünde olmayıp, yerden yüksektir. Bu şekilleriyle nişlerin birer raf vazifesi gördüğü anlaşılmaktadır (Çizim.18-19). Odaya hareketlilik katan başka bir unsur bulunmamaktadır. Oda depo olarak kullanıldığı için oldukça sade yapılmıştır. Özellikle gelen yolcuların kıymetli ya da satacakları eşyalarının bırakıldığı bölümdür (Foto:27-28-29-30-31-32).

Giriş holünün solunda ve köşede bulunan 1.42 m. genişliğinde ve 0.70 m. genişliğindeki kapıdan geçildikten sonra 5.54 m. * 7.37 m. ebatlarında dikdörtgen planlı olan oda, doğu-batı yönünde, depo odasıyla simetri olup üst örtü farklıdır. Odanın doğu duvarında 0.58 m. genişliğinde 0.43 m. derinliğinde ve 0.90 m. yüksekliğinde kemer kısmı üç dilimli bir nişle hareketlendirilmiştir. Bu niş kible yönünde olmayıp, yerden yüksektir. Bu şekilleriyle nişlerin birer raf vazifesi gördüğü anlaşılmaktadır. Kuzey ve güney duvarında 0.11 m çıkıntılı ve 2.66 m uzunluğunda takviye kemerlere de oturan manastır tonozu bulunmaktadır. Odada dikkat çeken en önemli süs ögesi üst örtüdür (Foto:33).

Giriş holünün hemen sağında kuzey duvarından dama çıkışı sağlayan merdiven izlerine rastlanmaktadır. Şuan iki basamak mevcut olup basamak boyu 0.70 m. genişliği 0.30 m. diğer basamaklar yıkılmıştır. Bu merdivenlerle dama kuzey duvarına açılan yuvarlak kemerli bir kapı ile çıkılmakta olup dışardan kuzey tarafına bakıldığında yüksekte olduğu ve bir kapı ile dışarı açıldığı görülmektedir.

Giriş holündeki merdivenlerle dam odasına çıkılmakta olup yapı şu an harap bir vaziyettedir. Merdivenler yıkılmış durumdadır.

4.3.3.Barınak

4.3.3.1.Orta Sahın

Orta sahına giriş, ana girişin ekseninde olan kapı ile sağlanmakta (Foto:34) olup, 2.16 m. açıklığında 1.00 m. duvar kalınlığındadır (Çizim.20). Taç kapı ile aynı eksende ve geçiş fonksiyonuna sahip olup hol kısmı ile barınma kısmını birbirinden ayırmaktadır. Taç kapıdan farklı olarak herhangi bir süslemesi mevcut olmayıp yuvarlak silmelerle kademelenme oluşturulmuştur (Foto:35).

Orta sahın doğu-batı yönünde uzunlamasına dikdörtgen şekilde uzanmakta ve üst örtü de aynı doğrultuda tonoz örtülüdür. Barınak olarak bilinen bu bölüm üç sahlı ve 8.70 m genişliği ile diğer iki sahına göre daha geniştir. Üst örtü kuzey-güney tarafta

sekizer haç payeye oturmakta, payeler takviye kemerleri ile hareketlendirilmiş ve başlangıç kısmı ise birbirinden farklı mukarnaslarla süslemede çeşitlilik sağlanmıştır. Payeler arsındaki kemerler yuvarlak olup iki kademelidir. Orta sahnın hemen girişindeki bölüm üst örtü doğu-batı yönündeki uzantı kuzey-güney yönünde ters yönde küçük bir tonozla üst örtü daraltılarak her iki yandaki sahnalara göre biraz daha yükseltilmiştir (Çizim.21). Yapı günümüzde, girişin üst kısmı hariç, diğer bölümleri çökmüş durumdadır. Sahnınlar arsındaki geçiş, payeler arasındaki kemerlerle sağlanmaktadır (Foto:36-37-38-39-40-41-42-43-44).

4.3.3.2.Yan Sahnınlar

Orta sahnın sağında ve solunda bulunan sol ve sağ sahnınlar simetriyi sağlamaktadır. Doğu-batı yönünde uzunlamasına dikdörtgen şekilde uzanmakta ve üst örtü de aynı doğrultuda tonozla örtülüdür. Orta sahına göre daha dar tutulmuş ve genişlik sağ sahnında 4.30 m, sol sahnında ise 4.65 m dir. Üst örtü dışta duvarlara içe doğru ise sekiz adet olan haç payelere dayanmaktadır. Payelerde orta sahnında olduğu gibi takviye kemerler yer almakta olup alt kısımlar mukarnaslarla hareketlendirilmiştir. Sağ ve sol sahnın doğudaki ilk bölümü üst örtüde farklılık gösterip tonoz örtünün farklı bir şekli olup ortada dikdörtgen küçük düz kısım ve iki köşeden buraya doğru sivri çizgi ile ovalleştirilmiştir. Sağ ve sol sahnın orta sahna göre biraz alçak tutulmuştur (Foto:45-46-48-49-50).

4.4.Süsleme

4.4.1.Taş Süsleme

Doğu-Batı yönünde uzunlamasına bir plana sahip olan kervansarayın giriş cephesindeki çıkıntısız taç kapı süslemesi yapıdaki en yoğun ve en önemli süslemeleri ile dikkat çekicidir. Süslü taşların çoğu sökülen ve şimdi bir yıkıntı halinde bulunan kervansarayın, geçmişin çok değerli bir yapıtı olduğu apaçık ortadadır. Günümüzde harap bir durumda bulunan yapı süslemelerinin çoğu tahrip olmuştur. Alınlıktaki süslemeler gerek eski fotoğraflardan ve gerekse sağlam durumdaki süsleme simetrilerinden

tamamlanabilmiştir. Taç kapının alt kısmındaki süslemeler yanlardaki kaplama kesme taşlarla beraber sökülmiş veya düşmüştür. Süslemeler sivri kemer çevresinde ve sivri kemer alınlığında iki farklı gurup oluşturmıştır. Bezemedeki yedi farklı hatla bindirmeli örgü motifi, süslemedeki zenginliği açıkça vurgulamaktadır. Hatların oluşturduğu motifler bir araya gelirken, boşluklarda da motif sağlanmıştır. Ana bordürü oluşturan bezeme üç eşit çizgiyle devam eden hatlardan meydana gelmiştir. Dört farklı hattın örgü sistemiyle atlayarak ana bordür oluşturulmuştur.

Taç kapıdan sonra en dikkat çeken taş süsleme unsuru giriş holünün üst örtüsü ile holün solunda bulunan Barınma odasının üst örtüsüdür. Her iki üst örtüde kilise ve manastırlarda gördüğümüz manastır tonozu ile oluşturulmuştur. Özellikle buraya yakın olan Anide bulunan yapılarla benzerlik göstermektedir. Giriş holünde kesme taşlarla oluşturulan pandandifler ve orta mekânda düzleşerek haçvari alan meydana getirilmiştir. Barınma odasında sivri pandandiflerden sonra orta mekânda dikdörtgen düzlük alan ve bu alan altı kareye bölünmüştür. Bu kareler içinde sekiz köşeli yıldız silindirik süsleme ve aynalı küçük tonozlarla süslenmiş olup süslemeler içine aynı şekilde kesilerek monte edilmiştir. Günümüzde üst örtünün bazı kısımları düşmüştür.

Yapıda taş süslemenin görüldüğü diğer kısımlar ise ön odalarda takviye kemerlerinin alt başlangıç kısımlarında mukarnaslardan oluşan süslemeler yer almaktadır. Yine uzunlamasına üç sahından oluşan barınak kısmında bulunan sahnınları birbirinden ayıran ve üst örtüyü taşıyan haçvari ayakların takviye kemerlerinin başlangıç noktaları ve yuvarlak kemer aralarında süslemeler yer almaktadır. Taş süslemenin görüldüğü ve sade olan nişler depo odasında ve barınma odasında bulunmakta olup depo odasında bulunan iki nişten kuzey duvarında bulunan niş sade ve dikdörtgen doğu duvarında bulunan niş ise sivri kemerlidir. Barınma odasının doğu duvarında bulunan niş üç dilimli kemer şeklinde hareketlendirilmiştir.

Taş süslemenin görüldüğü diğer bir yer ise giriş holünden sonra barınak kısmına girişi sağlayan iç kapıdır kademeli yuvarlak silmelerle hareketlendirilerek sivri kemer oluşturulmuş olup kemer alınlığında taç kapıda olduğu gibi kemer alınlığındaki taşlar herhangi bir atkı taşı olmadan birbiri içine geçme oluşturacak şekilde oluşturulmuştur.

4.4.2.Bitkisel Süsleme

Genel olarak baktığımızda İslam sanatında önemli bir yeri olan bitkisel süslemeler yapılarda vazgeçilmez bir süsleme unsuru olmuştur. Dönemin sanatçıları gerek doğadan, gerekse farklı etkileşimlerden faydalanarak kendi stillerini oluşturmuşlardır. Bu tasarımlarını taşa, mermere, alçıya, ahşap ve çiniye farklı tekniklerle oyma tekniği, kabartma tekniği ve değişik tekniklerle uygulamışlardır. Iğdır Zor Kervansarayı taç kapısında geometrik süslemelerin yanı sıra bitkisel süsleme, altı kollu yıldızların ve baklava motiflerinin içlerini dolduran Rumiler ve kıvrık dallar şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Bitkisel süslemenin yapıda görüldüğü en önemli yer taç kapıdır. Giriş açıklığı üzerine rastlayan ve alınlıkla bir bütünlük teşkil eden kısım, radyal bir sistem dahilinde yerleştirilmiş bloklardan oluşmaktadır. Alt kısımlarda, bu blokları tutacak yatay bir bloka rastlanmamaktadır. Alınlığı teşkil eden ve alt uçlarının yatay bir hat şeklinde sonlandırılmış olması sebebiyle kapıya atkı taşıyla örtülü havası veren bu bloklar, kemer sistemiyle yerlerine tutturulmuşlardır. Taç kapı alınlığını teşkil eden blokların vaktiyle, bitkisel süslemeyle doldurulmuş altı kollu yıldızlar ve bunların aralarına sıkıştırılmış baklavalarla süslandikleri anlaşıyor. Eski resimde süslemelerin önemli bir kısmını sağlam görmek mümkündür. Süslemelerden kalan birkaç küçük parça genel düzen hakkında fikir vermiş olup alınlığın tamamı bu parçalardaki süslemeler yardımı ile orijinal durumunu gösteren çizimleri çıkarılmıştır. Bitkisel süslemenin yer aldığı kemer alınlığı altıgen içine altı köşeli bir yıldız ve bu yıldızın çevresinde baklavalarla doldurulmuş olup bu sistem iç içe geçmeli bir şekilde alınlık süslenmiştir. Ortada altı kollu yıldız içinde, tam merkezinde altı kollu bir yıldızdan çıkan ve çeşitli kıvrımlar oluşturarak farklı desenler ve bunlar içinde rumi motifleri ve rumi motifleri ile beraber yıldız kolları arasına yerleştirilen farklı şekillerde yapılan stilize edilmiş ejder başlarına rastlamaktayız. Kervansarayın isminin bazı kaynaklarda ejder kervansarayı olarak geçmesinin sebebinin bu olduğu düşünülmektedir. Yıldız kollarının içine yerleştirilen baklavalardan içine yıldız kolları adedince altı adet süsleme bulunup desenler birbirinin

aynı ve yıldız kolları çevresine yerleştirilmiştir. Baklavalarda içinde geçmeli bitkisel süslemeler ve bunlar arasında rumiler yer almaktadır

4.4.3.Geometrik Süsleme

Anadolu’da Türk-İslam kültürünü yansıtan mimari eserlerde süslemeyi oluşturan unsurların başında geometrik süsleme gelir. Iğdır ve çevresinde bu süsleme tarzına sıkça rastlanmaktadır. Geometrik süslemenin en yoğun olarak uygulandığı malzeme olarak taş karşımıza çıkmaktadır. Iğdır Zor Kervansarayı’nın taç kapısında görülen taşta işlenmiş ortaları çiziklenmiş, ince düz kaytanlardan oluşan geometrik şerit, kaydırılmış eksenlere göre düzenlenmiş sekiz ve oniki kollu yıldızlardan meydana gelmektedir. Süslemeyi meydana getiren altı kollu yıldızlar ve baklava şekilleri, ayrı bloklar halinde yontulmuş ve alınlığı meydana getiren bloklar üzerine harçla yerleştirilmiştir. Iğdır Zor Kervansarayı’nda kullanılan bu süsleme Selçuklu mimari eserlerinde bilinen tek eserdir.¹⁰¹

Geometrik süslemenin yapıda görüldüğü en önemli yer taç kapıdır. Taç kapıda kademeli şekilde içeriye girinti yapan yuvarlak silme dizileri sivri bir kemer meydana getirmektedir. Bu sivri kemeri takiben sekizgen ve onikigen geometrik geçmeler yer almaktadır. Bu geçmeleri de çevreleyen zikzak bir bordür dizisi yer almaktadır. Günümüzde geometrik geçmelerin ve zikzak bordürlerin bir kısmı tahrip olmuştur. Geometrik süslemeler hafif kabartmalı şekilde taşta işlenmiş olup düz kaytanların ortaları çizilmiştir. Geometrik geçme düzeni altta onikigen geçme ile başlayan kaytanlar bir alt bir üstten geçerek düz ve zikzaklı şekiller oluşturmaktadırlar. Onikigenden çıkan kaytan kollar yukarı doğru sekizgen geçmeyi oluşturmaktadır. Kollar aynı sistem dâhilinde alt ve üst geçmelerle devam etmekte olup simetri bu şekilde devam etmektedir. Geometrik geçmeler kemer başlangıcına kadar düz devam etmiş olup kemer başlangıcından itibaren sivri kemer eksenine göre kaydırılarak düzenlenmiştir. Süslemede karşılıklı simetri bulunmaktadır.

¹⁰¹ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1989, 186.

Mevcut parçalardan da yararlanılarak taç kapının orijinal şekli çizilmiştir. Çizimler AutoCAD ortamında çizildiğinden kaytan kolları arasında aynı kollar farklı şekilde renklendirilmiştir. Bu renklendirme sonucunda geometrik geçmelerde ki şifreler ortaya çıkmıştır. Bu şifreler yedi adet olup her şifre kendi motifi ile bütünlüğü sağlamıştır. Bu motiflerin bazıları kadeh, çokgen yıldız, kum saati gibi motiflerden oluşup, bezemelerdeki motif zenginliği boşluk bırakılmadan ahenkli bir ritimle devam etmektedir. Bezemeleri oluşturan motiflerin sayısal oranlarında da bir oran (proposyon) dikkati çekmektedir. Gerek sayısal orantılar ve gerekse üst üste gelerek bir bütünlük oluşturan motifler çizimler ile daha iyi anlaşılmaktadır.

4.4.4.Figürlü Süsleme

Figürlü kabartmanın görüldüğü yer olan ve bitkisel süslemenin de yer aldığı kemer alınlığı altıgen içine altı köşeli bir yıldız ve bu yıldızın çevresinde baklavalarla doldurulmuş olup bu sistem iç içe geçmeli bir şekilde alınlığı süslemiştir. Ortada altı kollu yıldız içinde tam merkezinde altı kollu bir yıldızdan çıkan kaytan kollar ve bu kolların ortaları çizilmiş olup kemer bordüründeki süslemeyle uyum sağlayacak şekilde yerleştirilmiştir. Çeşitli kıvrımlar oluşturarak farklı desenler ve bunlar içinde rumi motifleri ve rumi motifleri ile beraber yıldız kolları arasına yerleştirilen farklı şekillerde yapılan stilize edilmiş ejder başlarına rastlamaktayız. Yapılan çizimlerde de stilize ejder başları iki çeşit olup motifler çevresinde çevrelenmiş çizimlerde daha iyi anlaşılmaktadır. Ejder motifi eski Türk nakış-resimlerinde, minyatürlerde, taş süslemelerde, metal ve ahşap malzemelerde de görülen bir motif olup, bereketli yağmurlar yağdıran veya fırtınalar koparan bir kudret sayılan ejder, bulut şeklinde tasvir edilmiştir. Bu tür yapılarda ejderin koruyuculuk özelliği ön plana çıkmaktadır. Bundan dolayı kervansarayın isminin bazı kaynaklarda ejder kervansarayı olarak geçmesinin sebebi bundan kaynaklanmaktadır.

4.4.5.Mukarnas

Mukarnas kısaca; yan yana ve üst üste gelen prizmatik öğelerin dışa doğru derece derece taşarak çoğunlukla simetrik bir düzen içinde dizilen üç boyutlu bir mimari bezeme olarak tanımlanabilir. Genellikle taş malzeme kullanılarak uygulama alanı bulunan mukarnasların, alçı ve tuğladan yapılmış örnekleriyle de karşılaşılmaktadır.¹⁰²

Yörede bulunan malzemeye bağlı olarak farklı malzemelerde de uygulama alanı bulabilen mukarnas, taçkapılarda, geçiş öğelerinde, sütun başlıklarında, minarelerde yoğun olarak kullanılmış olup, yapıda süsleme öğesi olarak mukarnaslar bulunmaktadır. Mukarnaslar takviye kemerlerin konsol başlangıçlarında iki veya üç sıra halinde üst örtüye geçişi sağlamaktadır. Mukarnas süslemeler, giriş holünün solunda bulunan barınma odasında tonozla geçişi sağlayan kuzey-güney duvarlarda daha geniş tutulan doğu-batı aksında dar tutulan takviye kemer konsollarının başlangıç noktalarında iki sıra halinde süslemeyi oluşturmaktadırlar. Mukarnasların hem çeşit adedi olarak fazla hem de adet en fazla görüldüğü yer olan ön sahından üst örtü, kuzey-güney tarafından sekizer haç payeye oturmakta, payeler takviye kemerleri ile hareketlendirilmiş ve başlangıç kısmı ise birbirinden farklı mukarnaslarla süslenmiş olup süslemeler iki ya da üç sıra halinde yer almakta olup sahin kemer başlangıç noktalarına kadar toprak çoğu yerde dolduğundan bir kısmı görünmemektedir. Yapı ile ilgili kazı,rölöve ve restorasyon çalışmaları yapılırsa bütün süslemeler ve diğer detaylar daha net ortaya çıkacaktır.

Kervansarayda süsleme unsuru olarak göze çarpan kalem işi süslemelerine herhangi bir yerde rastlanmamıştır. Ahşap süslemelere de rastlanmamış olup bize ulaşamayan kapıların ahşap olacağı ve farklı ihtiyaçlar için kullanılan ahşap malzemelerin olabileceği düşüncesi ön plana çıkmaktadır.

¹⁰² Metin Sözen, Uğur Tanyeli, “Mukarnas” mad., *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*,İstanbul,1996,167.

4.5. Malzeme ve Taşçı İşaretleri

Düz bir alana inşa edilen Iğdır Zor Kervansarayı düzgün kesme taş ve moloz taşın kullanımı ile yapılmış bir eser olarak günümüze kadar gelebilmiştir.

Doğada bol miktarda bulunmasının yanı sıra taşıyıcı gücünün fazla olması ve hava etkilerine dayanıklılığı gibi özelliklerinden dolayı, yapıların inşasında vazgeçilmez bir malzeme olarak kullanılan taş, yapılarda özellikle tercih edilen bir malzeme türü olmuştur. Taşın yontulmasının güç olmasına rağmen, diğer malzemelerden zengin ve görsel bir plastik etkiye sahip olduğu da bilinmektedir.

Orta Asya ve İran'da yapılarını kerpiç ve tuğladan, yer yer ise moloz taştan inşa eden Türkler, Anadolu'ya geldiklerinde, çevrelerinde kalite ve renk bakımından bol miktarda taş bulunması nedeniyle, yapı malzemesinde köklü bir değişim yaşamışlar, taş malzemeyi, Türk yapı sanatında geniş ölçüde kullanmaya başlamışlar.¹⁰³

Yapılarda taşlar kesme taş, moloz taş olarak kullanılmasının yanı sıra bazı bölgelerde, renk ve yapı farklılığı gösteren taşların yapıların farklı bölümlerinde kullanıldığı dikkat çeker.

Kervansarayın yakınında taş ocakları olduğu ve bu ocaklarda bol ve kolay bulunan sert bir malzeme olan siyah bazalt taş, kırmızımsı andezit tüf taşları bulunup duvar kaplamalarında, kemerlerde, sütunlarda kullanılmıştır. Bazalt taş; yapısı yoğun, gözenekleri küçük ve sert oluşu nedeniyle oldukça dayanıklı, su emme kat sayısı düşük bir taş cinsidir. Andezit taşı diyorite açık volkanik bir taştır. Madensel elamanları andezin, hornblent, biyortit ve ojitten ibarettir. Dokusu mikrolitli olduğu gibi şekilsiz maddeleri de ihtiva eder. Lav hamurları ufak olan andezitlerde gözle hiçbir şekilde görülmez. Profil yapılı olanların içinde mineraller kısmen görülebileceği gibi ince plak

¹⁰³ Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul, 1979, 11.

halinde mikroskopla bakıldığı zaman ve kesitin kenarlarına paralel kat kat çizgiler görülür.¹⁰⁴

Kervansarayda malzeme bütünlüğü sağlanmış duvarlar kaplama olarak kesme taş ve duvarların örülüşünde ise bol miktarda kireç harcı kullanılmıştır.

Taşların üzerlerine kazınmış olan taşçı işaretleri taşı yontan ustalar tarafından yapılmıştır. Eskiden taşçıların kendi yonttukları kesme taş blokları üzerine kazıdıkları küçük işaret ya da simgelere taşçı işareti (taşçı markası, taşçı monogramları) denilmekte ve her taş ustasının da kendisine ya da ailesine özgü bir markası (imzası) bulunmaktadır.

Bu işaretlere Avrupa Ortaçağında, Bizans'ta ve Erken Dönem Anadolu-Türk mimarlığında sık rastlanırken Osmanlı yapılarında çok seyrek olarak karşılaşılr.¹⁰⁵

R. Hüseyin ÜNAL'a göre kervansarayı inşa eden ustaların isimleri bilinmeyip ancak, bina üzerindeki usta monogramlarından(taşçı işaretlerinden) bu kervansarayın inşasında anlaşılmaktadır.

Kervansarayda duvar kalınlıkları 1.00 ile 1.20 m arasında değişmekte olup yakın taş ocaklarından getirilen taşlar düzgün bir şekilde yontularak duvarda dış kaplama olarak monte edilmiştir. Kervansarayda duvarlar önce moloz taş ve kireç harcı ile kaplanmış olup daha sonra içten ve dıştan düzgün kesilen taşlar duvara monte edilmiştir. Kullanılan taş hafif ve rahat şekil verilebilecek yapıdadır. Yapıdaki taşlarda hem dönem hem de usta değişmelerini gösteren taşçı işaretleri yer almaktadır. Kervansarayda tespitlerde bulunan Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL'ın yapının iç ve dış duvarlarında 15 değişik taşçı ustasının çalıştığı taşçı işaretleri (markaları) tespit etmiş olup bizim son yaptığımız çalışmalardan sonra bu sayı 29 olarak saptanmıştır. Bu markalar tablo şeklinde yapılarak Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL'ın tespitleri ile karşılaştırılarak (Çizim.22) verilmiştir (Foto:51-52-53-54-55-56-57-58-59-60-61-62).

¹⁰⁴ Ali Boran," Ahlat Taşı (Andezit Tüf)", *Vakıflar Dergisi* C. XXVI. Ankara, 1997, 364.

¹⁰⁵ Metin Sözen, Uğur Tanyeli, "Taşçı İşaretleri" mad., *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul,1996, 232.

5. KERVANSARAYIN PROJELENDİRMESİ VE İŞLEVLENDİRİLMESİ

5.1. Rölöve Projesi

5.1.1. Plan

Kervansaray doğu-batı yönünde uzunlamasına dikdörtgen bir plana sahip olup, kapalı bir şekilde inşa edilmiştir. Yapı dıştan 24.48 m. * 51.46 m. ebatlarında tutulmuştur. İç mekân iki bölüm halinde düzenlenmiştir. Birinci bölüm olan giriş holü, orta hol ve iki yan odadan oluşmaktadır. Hol 7.37m.x 7.37m. ölçülerinde kare planlı olup, üzeri ortası haçvari şekilde dört kollu yıldızdan gelişen ve köşelere altı dilimli yelpaze ile bağlanan tonozla örtülüdür. Bu bölümde duvar ve üst örtüde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Tonozun orta kısmında, kuzey duvarındaki dama çıkış sağlayan merdivenlerde, diğer doğu batı ve güney duvarlarında yıkılma ve bozulmalar mevcuttur. Holün kuzeyindeki yan oda 5.54 m. * 7.37 m. ebatlarında dikdörtgen planlı ve doğu-batı yönünde beşik tonozla örtülüdür. Beşik tonozun batı tarafı ile duvarlarda yer yer yıkılmalar mevcuttur. Güneydeki ikinci yan oda diğeriyle aynı ölçülerde olup sadece üst örtü düzenlemesi ile ayrılmaktadır. Duvarları ile üst örtüde bozulma yıkılmalar mevcuttur. Batı duvarının ortasında, kuzey duvarının batı tarafında, güney ve doğu duvarlarının muhtelif yerlerinde yıkılmalar bulunmaktadır. Altı bölümlü üst örtünün kuzey batı bölümü tamamen yıkılmıştır.

Hanın ikinci bölümünü oluşturan barınak kısmı doğu batı yönünde üç sahnalı bir plana sahiptir. Bunlardan orta sahnın doğu-batı yönünde uzunlamasına dikdörtgen planlı ve aynı doğrultuda beşik tonoz örtülüdür. 8.70 m genişliği ile diğer iki sahna göre daha geniştir. Üst örtü kuzey ve güney taraflarda sekizer haçvari payeye oturmaktadır. Ayrıca tonozu destekleyen takviye kemerleri bu payelere mukarnaslı yastıklar aracılığı ile bağlanmaktadır. Payeler arasında yan sahnalara geçiş sağlayan yuvarlak kemerli açıklıklar mevcuttur. Yapı günümüzde, girişin üst kısmı hariç, diğer bölümleri büyük ölçüde yıkılmış durumdadır. Örtü sisteminden kenarlarda kemerler üzerinde beşer sıralık kesme taş dizileri kalmıştır. Ayrıca üst örtü kütlesi sahnın içerini doldurmuş vaziyettedir.

Orta sahnın kuzey ve güneyinde bulunan yan sahnalar, doğu-batı yönünde uzunlamasına dikdörtgen planlı ve üst örtü de aynı doğrultuda beşik tonozla örtülüdür. İki yan sahnın genişlikleri farklı olup, kuzey sahnın 4.30 m, güney sahnın ise 4.65 m dir. Üst

örtü yanlarda duvarlara, içte ise sekiz haçvari payeye dayanmaktadır. Takviye kemerleri orta sahindaki gibi mukarnasli yastiklara oturmaktadır. Bu sahinlardan güneydekinin beşik tonozu daha yıkık durumdadır. İçerilerini yıkıntı ve molozlar büyük ölçüde doldurmuştur(Çizim 17).

5.1.2.Cepheler

Kervansarayın tüm cepheleri kesme taş kaplı olup, bunlardan doğu cephe bir taş kapı değerlendirilmiştir. Kuzey ve güney cephelere ikisi köşelerde olmak üzere yarım daire kesitli beşer takviye kulesi yerleştirilmiştir. Batı cephesi ise düzgün kesme taş kaplı bir yapı sergilemektedir.

Doğu cephe ortasındaki taş kapı dışa ve yukarıya taşıntı yapmayan kenar bordürlerinin sivri kemerli olarak sonlanmasıyla alınlıklı bir yapıda karşımıza çıkmaktadır. Yapının süslemeleri büyük ölçüde taş kapıda yoğunlaşmıştır. Gerek taş kapıda ve gerekse cephenin diğer yüzeylerinde kaplama taşlarının büyük kısmı dökülmüştür.

Kervansarayın diğer cepheleri günümüzde oldukça harap bir durumda ve güney cephesi çok harap bir durumda cephe duvarın büyük bir kısmı ile yarım silindirik destek kuleleri de büyük oranda yıkılmıştır. Kuzey tarafı ise; güney cepheye oranla daha sağlam bir durumdadır. Her iki cephede, yan duvarlarda sağır yan bedenler beşer sıra yarım yuvarlak kule payandalar ile hem duvarlar tahkim edilmiş hem de monotonluktan kurtarılmışlardır. Batı cephesi duvarlarının bir kısmı yıkık durumda bir kısmında ise kaplamalar sökülmüştür.

5.2. Restitüsyon Projesi

Kervansarayın restitüsyon projesinin sağlıklı yapılabilmesi hem iç mekanın da hem de sağlıklı bir temizlik çalışmasının yapılması gerekmektedir. Bunun dışında eldeki verilere göre kervansarayın restitüsyonunda:

- 1.Yapıdan gelen özellikler
- 2.Karşılaştırmalı yöntem elde edilen özellikler değerlendirilecektir.

5.2.1.Yapıdan Gelen Özellikler

Kervansarayın restitüsyon projesinde yapıdan gelen gerek mimari ve gerekse malzeme özelliklerinden büyük ölçüde faydalanılmıştır. Bu özellikler cephe yüzey kaplamalarının

tamamlanmasında, taç kapıda ve köşe kulelerinde karşımıza çıkmaktadır. İç mekanlarda da yapıdan gelen izler üst örtü ve beden duvarlarında belirgindir.

24.61m.x51.26m. Ölçülerindeki dikdörtgen planlı, doğu batı aksında uzayan, yapının Doğu cephesinde çıkıntısız bir taç kapı bulunmaktadır. Kuzey ve güney yan cephelerin her birinde önden arkaya beşer adet yarım silindir şekilli destek kuleleri binanın taç kapısı dışındaki yegane göze çarpan dış mimari elemanlarıdır. Taç kapının dışında cephelerde başka hiç açıklık, mazgal, ışıklık vs hareket yoktur.

Taç kapıdan girildiğinde, iç ölçüleri, eni 7,40 m. boyu 7.37m. yüksekliği 6.94 m. ve kare planlı bir hol , holün sağ ve solunda ön yan hücrelere girilen birer kapı ile taç kapı aksının devamında ahır kısmına geçilen iç kapı göze çarpmaktadır. Duvarlar tavan dahil moloz taş üzeri ince yonu taş kaplama dır. Holde yukarı bakıldığında yıldız tonoz ile geçili tavan göze çarpmaktadır. Yine giriş holünün sağ iç duvarına ankastre oturtulmuş tonoz üstüne çıkan bir merdiven göze çarpmaktadır.

Holden sağ yan hücreye girildiğinde eni 5.50m. boyu 7.35m. Yüksekliği h=5.20m. Olan tek kemer kasnaklı beşik tonoz ile geçilmiş tavandan oluşan bir mekân görülmüştür. Kuzey ve doğu duvarında, duvara gömme 065*.065*D=050 ve 090*065*D=050 ölçülerindeki iki nişin ve girişte sağ yanda mumluk nişinin dışında sade ince yonu taş kaplama duvarlar mimari elemanların tümüdür.

5.2.2.Karşılaştırmalı yöntem ile elde edilen özellikler

Holden sol yan hücreye girildiğinde eni 5.31m.boyu 7.38m . yüksekliği 5.32 m. olan bir hücreye girilmektedir. Manastır tonoz tabir edilen tonoz ile geçilmiş üst açıklık ile doğu duvarındaki 090*055*D=042 ölçüsündeki nişin dışında başka bir özellik arz etmemektedir.

Ancak tavandaki manastır tonoz da görülen taş kilit detayları ile farklı renkte taşların beraber kullanılması ile elde edilen motiflere Ani Şehrinde Holly Apostoles kilisesinin yanına İ.S. 1031 eklenen Zamatun (mastaba/kervansaray) ın tavan tonozları ile Şeddatlı Menuçehr (Ebu Muammeran) Camiinin tavan süslü geçme taşlarda aynı motiflerin benzerlerini görebiliyoruz. Giriş Holünün sağındaki hücrenin tonozunda delik bulunmamakla beraber sol hücrenin üstünde yıldız motifli dört delik olduğu ,bunlardan üçünün tonozun sağlam yerinde halen mevcut olduğu görülmektedir.

Holden İç kapı ile ahır kısmına geçildiğinde görülen manzara şöyledir;

Bir orta nef ve iki yan nef görülmektedir. Orta nef h=6.64 m. ve yan nefler ise ortalama

4.30m. Yüksekliktedir. Orta ve yan nefler arasında birer sıra ve sekizlerden onaltı adet ayak ile tüm mekan geçilmiştir. Sağ ve sol neflerde sekiz sıra kasnak kemer ile beşik tonozlar dış beden duvarları ve orta ayaklara taşıttırılmıştır. Girişten 1. sıra tonoz ile dipte son sıra tonozlar her iki yönü karşıladığı için yarım tekne tonozu olarak tertiplenmişlerdir.

Orta nef in üstü tonozu tamamen çökmüş, yan nefler kısmi çökmüş durumdadır. orta nef yanlarındaki birer sıra ayakların aralarında ki kemerli bağlantılar iyice sayılabilir durumdadırlar. bir orta nef ve iki yan nef görülmektedir. Orta nefte ise kasnak kemerler ayaktan ayağa atılmış olduğu tamamen yıkık olmasına rağmen okunabilmektedir. Yan neflerin üzerini örten beşik tonozların ayaklar hizasında kasnak kemerleri dış beden duvarlarında sade bir kasnak ayağı ile duvara oturtulmuştur. Bu kasnaklar orta ayaklarda süslü mukarnaslı kasnak ayakları ile ayaklara sabitlenmişlerdir. Tüm üst örtünün yükünü çeken iki sıra orta ayaklar ki bunlar ceman sekizlerden onaltı adet olup boylamasına birer kasnaklı kemerle bağlanmışlardır. Kemerlerin ayakları döşemeden 1.60m. de başlamaktadır. Kemer yüksekliği 1.20 m.dir. ve açıklıkları ayaktan ayağa ortalama 4.35m. olan açıklıklarda 3.00m. temiz açıklık bırakmışlardır.

Holden girilince 1. ayak aksında sağ ve sol uç arasında ayak dışına taşmayan kısmi bir kayma görülmüş olup bu ayrıntı sağ 8. ayak ta birleşen kasnaklarda da görülmektedir.

Orta nef genişliği ortalama 9.90 m. Olup, sağ yan nef genişliği ortalama 5.95m. sol yan nef genişliği 6.35.m. civarındadır.

Sağ nefin 8.ayak ile arka duvarı arasında ki son bölümünü örten tekne tonoz diğer tonozlardan 0.60.m. daha yüksek kurulmuş olduğu da ilk bakışta görülmüştür.

5.3. Restorasyon ve İşlevlendirme Projesi

Yapı dıştan incelendiğinde , yan duvarlarda sağır yan bedenler beşer sıra yarım yuvarlak kule payandalar ile hem duvarlar tahkim edilmiş hem de monotonluktan kurtarılmışlardır. Bu tip yapıların kurulma amaçlarına uygun olarak savunmaya yönelik olmasından dolayı kulelerin beden duvarları ile aynı kotları yakalamış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda tüm yapı çevresinde olası bir parapet yüksekliği ile dendanlar ve arkasında seğirdimlik düşünülebilir. Civar köylerde yaşayan yerli halkın kulakdan duyma hikayelerine göre girişte sağ hücre üstünün mescit olarak kullanıldığı tezi , bu bölüme çıkılan merdiven, yukarıda merdiven üstünün kapalı olması ve mekanı çevreleyen duvar izinin üstte okunması, altta beşik tonozun kasnak kemer ile desteklenmesi bu mekanın kullanılabilen bir yer olma ihtimalini artırmaktadır. Esasen bu hücrenin tavanında delik

olmaması bu tezi daha da kuvvetlendirmektedir.

Ayrıca yapı üstünde sağ nef'in hizasında 4 ayak üstünde ve 8 ayak üstünde enlemesine bir sekizi ve duvarının ilk sıra taşları tespit edilmiş olup, dikkat yoğunlaşınca bu bölümlerde üst örtünün üstten düzeltildiği ve buraların rahat yürünebilecek ve hatta kullanılabilen alanlar olduğu anlaşılmıştır.

Yine yukarıda sıralanan bu varsayımlar ve yapıda yakalanan diğer ipuçlarının ve yayınlanmış müracaat kitaplarından edinilen bilgilerin değerlendirilmesi sonucu, Bu yapı Beyazıt ile Ani Şehri arasında bir menzil mesafededir. Tebrizi Batuma bağlayan tali kervan yolu üzerindedir

Konaklamanın dışında savunma amaçlı olarak da kullanılmıştır.

Tarihi otorite kronolojisine göre yakın zamanlara kadar her dönemde çeşitli sosyal yapıdaki insanlar tarafından gurup veya ayrı ayrı kullanılmıştır. İç kemerde sonradan kazılarak yazılmış rusca metin 1846 yılında yazıldığında bölge Osmanlı Disiplininin mutlak hâkimiyetinde idi.

Yapı içindeki moloz kontrol lu olarak kaldırıldığında şu anda tahmin edemeyeceğimiz sürprizler çıkabilir. Ve hatta ayrıca yapı tabanında, su sarnıcı, su koyusu, mahzen , temiz ve veya atık su künkleri, gibi değerlerle de karşılaşılabilir.

Taç kapı portalı beden duvar üst kotundan daha üste çıkmış olması muhtemeldir.

Yapı üstüne içeride holden çıkılarak üst platform sıcak mevsimlerde yatılmış ve kullanılmıştır.

Yan destek kuleleri dış beden duvarı hizasına kadar çıkmış olması muhtemeldir. Esasen izler de bu fikri kesinleştiriyor.

Destek kulelerinin savunma fonksiyonuna destek verdiği söylenebilir.

Yapı içinde sağ hücrenin havalandırması yok buna mukabil sol hücre üstünde havalandırma deliklerinin mevcudiyeti bu bölümün ateş yakılan bir mekan olduğunu söylenebilir..

Arka ahır tabir edilen bölüm için de şunlar söylenebilir; Taç kapı ve iç kapıdan yüklü deve nin yükü ile içeri geçtiği, içeride sağ ve solda yan neflere yine yükleri ile geçebildikleri varsayılabilir. Bu üç sıra geçitte böylesi bir yüksekliğin hareket imkanı sağlanmış. Orta ve yan nefleri ayıran sağ ve sol sekizer sıra ayağın ortan avluya bakan kısımlarında mukarnas motifleri de yapının orta nef bölümlerinin insanlara ayrıldığıнын bir işareti sayılabilir. Bu şekilde tanzim edilmek soğuk günler için daha da mantıklı gelmelidir. Orta nefi çevreleyen

yan nefler deve ve sair hayvanların mola yeri olduğunda ortada insanlar da daha az üşüyeceklerdir. Restorasyona yönelik önerileri şöyle sıralayabiliriz

- 1.Yapı içindeki çöken kısımlardan kaynaklanan moloz enkazı yetkili müze denetçilerinin denetiminde yapı dışına çıkartılarak moloz / taş, kesme / taş ve kırığı , toprak , harç molozu gibi ayrı malzemeler ayrı ayrı istiflenmelidir. (bu malzemeler uygulamada kısmen veya tamamen kullanılabilir.)
2. Yapı Çevresinde çepeçevre araştırma kazısı yapılmalıdır. Bu kazı yapının geçirdiği evreleri okumamıza yardımcı olacaktır.
3. Dış beden duvarları ve yarım kuleler restorasyon önerisinde belirtilen kota kadar tamamlanmalıdır.
4. Yan nefler özgün hali ile tamamlanıp, üzeri restorasyonda önerilen şekli ile kapatılmalıdır.
5. Tamamen yok olmuş orta nef üzeri çelik konstrüksiyon bir sistem ile kapatılmalıdır.
6. Yapıya yeni bir fonksiyon verilerek sahiplenilmesinin ve devamlılığının sağlanması gereklidir. Yapı karakol ve okul yanında çevre köylerin ortasında yer almaktadır. Bu nedenle çeşitli faaliyetlerin yapıldığı bir mekan olarak kullanılabilir gibi, anıt müze olarak ziyaret edilebilecek bir yapı haline getirilebilir. Çünkü Doğubayezit'ten Iğdır üzeri Kars ve Aniye yapılacak turizm amaçlı ziyaretlerde buranın da gezilmesi sağlanabilir.
7. Yeni fonksiyonda yapı içine saniter ünite ve su getirilmesi kabul edilmemelidir.
8. Aydınlanma maksadı ile elektrik tesisatı yapılması kabul edilmelidir.

6. DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA

6.1. Plan ve Mimari Özellikleri Yönünden

Avlulu ve avlusuz olmak üzere bilinen Osmanlı öncesi Anadolu hanlarının plan ve düzen yönünden Karahanlı devrine kadar uzanan bir geçmişe sahip oldukları genel olarak kabul edilmektedir. Avlusuz hanların büyük çoğunluğunun küçük ölçüde yapılar olmasına rağmen, Iğdır Zor Kervansarayı 24.48 m. * 51.46 m.lik boyutlarıyla, avlulu hanların pek çoğundan büyüktür. Uzunlamasına bir plana sahip olan kervansarayın giriş holünün iki yanındaki hücrelerin benzerleri birçok Selçuklu hanında görülmektedir. Yalnız bu hanların hemen hepsinin avlulu hanlarda olduğu gibi, girişteki hücrelerin kapalı kısmında değil de avluda yer aldığı göz önünde tutulursa sadece kapalı kısımdan meydana gelip de girişte hücrelere sahip bir başka Selçuklu hanı bilinmemektedir.

Bölgeye yakınlığı bakımından bilinen ilk örnek, Erzurum'da bulunan Tercan-Aşkale yolu üzerinde bulunan Hacıbekir Komu Köyü'nde bulunan Hacıbekir Kervansarayı'dır (Çizim.23). Kervansarayda herhangi bir kitabe izine rastlanmamış olup kervan yolları ve hanları konu alan eserlerde de ismine rastlanmayan ve ayrıca avlusuz oluşu, taç kapısının dışa taşıntı yapmaması yapının geç devir eseri olduğunu göstermektedir. Kervansarayın inşa edildiği yörenin iklim özellikleri göz önüne alınırsa, sınırlı parasal olanaklar nedeniyle değil de çetin kış şartları yüzünden avlusuz olarak inşa edildiği sonucuna varılabilir. Plan açısından bakıldığında Iğdır Zor Kervansarayı'na en yakın benzerleri giriş holü ve holün sağında ve solunda odalar ve bu odaların ardında üç sahnalı barınak bölümünden ibaret olan. Hacıbekir Kervansaray'dır. XIII. yüzyıl sonlarına tarihlenen ve Selçuklu kervansaraylarının özelliklerini taşıyan bu kervansarayın son yıllardaki durumu oldukça kötü bir durumdadır. Selçuklu geleneğinde, yüksek bir taç kapı ile girilen Hacıbekir Kervansarayı, avlusuz olup genel düzen ve giriş kısmındaki hücreleriyle ve yolcuların ikametne mahsus barınma odası, depo odası ve üç sahnalı barınak kısmı ile Iğdır Zor Kervansarayı'nın bir kopyası durumundadır.

Bölgeye hem yakınlığı hem de aynı iklim özelliğinden dolayı benzeyen diğer bir han ise Bitlis'e 4-5 km. mesafede yol üzerinde bulunan Hüsrev Paşa (Papşin) Hanı'dır

(Çizim.24). XVI yy.da hüküm süren Hüsrev Paşa'nın yaptırdığı rivayet edilmektedir.¹⁰⁶ Kuzey- güney yönünde uzanan dikdörtgen planlıdır. Han'a giriş kuzey cephenin ortasında giriş kapısı sivri kemerli ve mukarnaslı nişlerden oluşmaktadır. Giriş kapısından sivri tonoz örtülü giriş holüne geçilmekte, holün sağında bir hücreye açılmakta hücre doğu-batı yönünde sivri tonoz örtülü kuzey duvarda bir niş ve güney duvarda da dışa açılan bir mazgal pencere yer almaktadır. Sağ yandaki hücrenin yanında merdiven dar tutulan alanla dama çıkışı sağlayan merdiven yer almaktadır. Holün solunda diğer bir hücre yer almaktadır. Kuzey-güney yönünde sivri tonoz örtülü güney cephede dışa açılan bir mazgal pencere yer almaktadır. Holden sonra sivri kemerli ara kapı ile barınak kısmına geçilmektedir. Uzunlamasına üç sahnalı hol bölümü yer almaktadır. Han planlama olarak Iğdır Zor Kervansarayı'na Erzurum Hacıbekir Kervansarayı'ndan sonra en çok benzeyen kervansaray olup hem giriş holü ve iki yanındaki hücreler ve hem de üç sahnalı barınak kısmı kervansarayın benzeridir.

Bitlis'te bulunan diğer bir han da kapalı avlulu hanlar gurubunda olup Bitlis'in güneyinde Bitlis deresi kıyısında alemdar köprüsü yakınındaki Hazo Hanı'dır (Çizim.25). Kitabesine göre 1036 H. tarihinde Öder usta tarafından yapılmıştır.¹⁰⁷ Doğu-batı yönünde enine dikdörtgen planlı hana giriş Iğdır Zor Kervansarayı ve karşılaştırdığımız diğer kervansaraylardan farklı olarak giriş uzun cephenin ortasına yerleştirilmiştir. Sivri kemerli giriş kapısının üzerinde kitabesi yer almaktadır. Ana girişten sonra dikdörtgen planlı mekân içten sekiz haçvari paye ve bu payeleri birleştiren sivri kemerlerle 15 bölüme ayrılmakta ve her bölümün üzerini sivri çapraz tonozlar örtmekte. Girişten itibaren orta aksta kalan bölümler diğerlerinden daha geniş olup dikdörtgendir. Hanın doğu ve batı cephelerinde sivri beşik tonozlarla örtülü üçer hücre bulunmaktadır. Ana mekâna giriş Iğdır Zor Kervansarayı ve karşılaştırdığımız diğer kervansaraylardan farklı olduğundan hücrelerin mekâna yerleşim konumu da farklı şekilde çözümlenmiştir. Iğdır Zor Kervansarayı ve karşılaştırdığımız diğer kervansaraylarda ana giriş kısa cephenin ortasına yerleştirilmiş ve giriş hol ve odalara açılmaktadır. Hazo Hanı'nda farklı şekilde

¹⁰⁶ Sabih Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, C.II, Ankara, 1977, 210.

¹⁰⁷ Erken, a.g.e., 224.

bir planlamaya gidilme nedeni olarak arazinin topoğrafik durumu yada diğer yapılardan kaynaklanan bir olduğu düşünülmektedir.

Kastamonu-Sinop yolu üzerinde Kastamonu'nun yaklaşık 80 km. kuzeybatısında küçük bir kasaba olan Gökçe ağaç, ismini ilçeden alan Gökçe ağaç Hanı(Çizim.18) üzerinde kitabesi olmadığından tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Hanın planı Osmanlı öncesi döneme tarihlenen avlusuz hanlar gurubunda olup giriş bölümünün çoğu yıkılmış vaziyettedir. Kalan temel izlerinden planı anlaşılmaktadır. Hana cephenin ortasında bulunan kapıdan giriş yapılmakta ve bu holün sağında ve solunda şuan yıkık olan iki oda bulunmaktadır. Giriş holünden sonra kare ayaklara oturan üç sahnalı barınak kısmı yer almakta ve planlaması ile Iğdır Zor Kervansarayı'na benzemektedir.

Osmanlı döneminde sadece hol bölümünden meydana gelen hanlar XV. Yüzyılın sonundan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Bursa – Karacabey arasındaki Uluabad Gölü yakınındaki Issız Han, 21.30 x 42.30 m. boyutlarında olup (Çizim.27) Iğdır Zor Kervansarayı'ndan küçüktür. Han dikine planlanmış avlusuz hanlar gurubunda olup girişte bir hol ve holün sağında ve solunda birere oda yer almakta ve Iğdır Kervansarayı ile benzerlik göstermektedir. Enine ve dikine tonozlarla örtülü üç sahnalı holün ortası yan sahnalara göre 0.64 m. yüksekte olup iki ocak ve duvarlarda açılmış çok sayıdaki aydınlık penceresi, Issız Han'a kendi örnekleri içinde özel bir anlam kazandırmıştır. Giriş holünün iki yanındaki odalara Iğdır Zor Kervansarayı'ndan farklı olarak giriş üç sahnalı holden sağlanmaktadır. Sağdaki odada iki mazgal pencere ve iki niş yer almakta ve odada ocak bulunmamaktadır. Soldaki odada bir pencere ve bir nişe yer verilmiş bu odada da ocak bulunmamaktadır. Üç sahnalı hol ortada ön ayağa oturan yuvarlak tonozlar, yanlarda ise duvarlara oturmakta ayaklar bir sıra haç bu Iğdır Kervansarayı ile bezerlik göstermekte bir sıra dikdörtgen şeklinde düzenlenmiştir.¹⁰⁸

Erzurum'un Aşkale ilçesinin batısında yer alan Karasu Köyü'nde bulunan Karasu Hanı (Çizim.28) sade bir hol kısmından ibaret olup iki sıra paye dizisi ile içerisi üç sahna

¹⁰⁸ E.Hakkı. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, C. I, İstanbul, 1966, 526,529.

ayrılmıştır. Bu özelliği ile Iğdır Zor Kervansarayı'nın giriş holünün ilerisindeki üç sahnalı hölün düzeni bakımından Karasu Hanı'na benzemektedir.¹⁰⁹

Diyarbakır-Bitlis Karayolu'nda bulunan ve Silvan'ın 20 km doğusundaki Başdeğirmen köyünün kuzeyinde bulunan ve köye verilen isimle anılan Başdeğirmen (Kepu) Hanı (Çizim.29) XIII. yy. sonu ile XIV. yy. başlarına tarihlenmektedir. Han kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen formda olup iki sıra paye dizisi ile içerisi üç sahına ayrılmıştır. Sahnılar beşik tonozla örtülüdür. Bu özelliği ile Iğdır Zor Kervansarayının giriş holünün ilerisindeki üç sahnalı holün düzeni bakımından Başdeğirmen (Kepu) Hanı'na benzemektedir¹¹⁰

Bitlis iline bağlı Tatvan'da bugün Tuğ adıyla anılan yeni yerleşim yerinin yaklaşık 5 km. kuzeybatısında yer alan eski Tatvan köyü, içersinde bulunan Tatvan Hanı yıkılmış bir durumda olup hanın restitüsyon planı geç Selçuklu ve ilk Osmanlı döneminde örneklerine rastladığımız avlusuz hanların klasik plan şemasını tekrarlamaktadır (Çizim.30). Batı duvarına bitişik paralel iki duvar parçasının benzerlerine Hüsrev Paşa (Papşin) Hanı'nda (Bitlis-Tatvan) rastlanmaktadır.¹¹¹ Iğdır Zor Kervansarayının giriş holünün ilerisindeki üç sahnalı holün düzeni bakımından Tatvan Hanı'na benzemektedir.

¹⁰⁹ Hamza Gündoğdu, "Aşkale Yakınlarında Karasu (Aşveyishan) Hanı", *Vakıflar Dergisi*, C. XXII, Ankara, 1991, 292.

¹¹⁰ Hatice Perihanoglu, *Silvan ve Hazroda'ki Mimari Eserler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van,2004, 93.

¹¹¹ R. Hüseyin Ünal, "Doğu Anadolu'da Bilinmeyen Üç Selçuklu Hanı" *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, II, İzmir, 1983, 110-113.

6.2. Süsleme Özellikleri Yönünden

Bir yüzeyi estetik açıdan daha etkileyici kılmak amacıyla üzerine yapılan her türlü bezeme olarak tarif edilen süsleme, eski dönemlerden beri çeşitli malzemelerle her kültürün kendi gelenekleri ve inançları doğrultusunda gelişmiştir.¹¹²

Iğdır Zor Kervansarayı'nda görülen süslemeler taş malzeme üzerine işlenmiştir. Kervansarayda bitkisel, geometrik, figürlü kabartmalar ve mukarnaslar olmak üzere süsleme çeşitlerine rastlanmaktadır.

Kervansarayda süslemelerin yoğunlaştığı en önemli yer olan giriş cephesinin tam ortasına yerleştirilen Taç kapı başta olmak üzere giriş holünün üst örtüsü, barınma odasının üst örtüsü, barınak kısmında bulunan haç ayakların kemerleri arasında bulunan mukarnaslar genel olarak süslemeyi teşkil eden unsurlardır. Yapıda kullanılan malzemenin yakın çevreden getirilmiş olması hem yapım hem de maliyet açısından önemli bir avantaj olmuştur. Yapıda farklı taşçı işaretleri ile gördüğümüz farklı ustaların varlığı süslemedeki çeşitliliğin yakın çevrede bulunan bazı yapılarla benzerliği aynı coğrafyadaki etkileşimin güzel bir örneğini sergilemektedir. Bu etkileşim farklı dinler de olsa farklı bir stilin ortaya çıkmasına imkan sağlamıştır.

Iğdır Zor Kervansarayı'nın taç kapı alınlığında bulunan motiflere ve benzerine Doğubeyazıt İshak Paşa Sarayı (1784 M.) Camiinin kible duvarı üzerindeki kör pencerede karşılaşmaktadır. Genellikle bordür düzenlenmesi şeklinde yapıda sıkça karşılaştığımız sürekli kompozisyonların dışında yine sürekliliğin söz konusu olduğu yalnız pano tarzında ele alınan ve sarayda bir başka benzerine rastlanmayan bu süsleme, altı kollu yıldız ve bu yıldızların oluşumundan kaynaklanan aralarındaki baklava tarzındaki formlardan oluşmaktadır. Bu kısımların içerisi de üsluplaşmış bitkisel motiflerle doldurulmuştur.¹¹³

¹¹² Selçuk Mulayim, "Plastik Sanatlarda Anlatım Biçimleri ve Üslup", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, III, İzmir, 1984, 97-114.

¹¹³ Serap Bulut, *Doğubeyazıt İshak Paşa Sarayı Taş Süslemeleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1999, 120.

7. SONUÇ

Iğdır-Batum kervan yolu üzerinde bulunan ve tali kervan yolu üzerinde bulunmasından dolayı pek dikkat çekmeyen Zor Kervansarayı günümüzde harap ve işlevsiz durumdadır.

Kervansaray XIII. yy. Selçuklu taş işlemeciliğinin en güzel örneklerinden biridir. Cephede çıkıntı teşkil etmeyen taç kapılara genellikle geç devir eserlerinde rastlanması dikkat çekicidir. Özellikle Sanat Tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Iğdır Zor Kervansarayı'nı inceleyen Prof. Dr. Oluş ARIK ve Prof. Dr. Hüseyin Rahmi ÜNAL'ın çalışmaları ile tanıtımındaki eksiklik bir nebze olsa azaltılmıştır

Kervansarayın tekrar hayata döndürülmesi için gerekli teknik düzenlemelerin yapılarak rölöve, restitüsyon ve restorasyon projelerinin hazırlanması amacını güden bu tez sayesinde, gerek il turizmi açısından ve gerekse kültürel değerlerimizin tekrar canlandırılması için büyük bir kazanç olacaktır.

Binada hiçbir kitabe izine rastlanmamakta, kervan yollarını ve hanları konu alan eserlerde de adı geçmemektedir. Avlusuz oluşu ve taç kapısının cephede bir çıkıntı teşkil etmeyişi, Selçuklu döneminin bir geç devir eseri olduğu intibasını uyandırmaktadır. Böylece binayı XIII. yy. sonlarıyla XIV. yy. başlarına tarihlemek mümkün görünmektedir. Bilinen avlusuz hanların pek çoğu geç devir eserleri olup, genellikle XIV. yy. a tarihlendirilebilmektedir.

Iğdır Zor kervansarayının taç kapısında görülen taş işlenmiş ortaları çiziklenmiş, ince düz kaytanlardan oluşan geometrik şerit, kaydırılmış eksenlere göre düzenlenmiş sekiz ve oniki kollu yıldızlardan meydana gelmektedir. Süslemeyi meydana getiren altı kollu yıldızlar ve baklava şekilleri, ayrı bloklar halinde yontulmuş ve alınlığı meydana

getiren bloklar üzerine harçla yerleştirilmiştir. Iğdır Zor kervansarayında kullanılan bu süsleme, Selçuklu eserlerinde bilinen tek eserdir.

Geometrik süslemenin yapıda görüldüğü en önemli yer taç kapıdır. Taç kapıda kademeli şekilde içeriye girinti yapan yuvarlak silme dizileri sivri bir kemer meydana getirmektedir. Bu sivri kemeri takiben sekizgen ve onikigen geometrik geçmeler yer almaktadır. Bu geçmeleri de çevreleyen zikzak bir bordür dizisi yer almaktadır. Günümüzde geometrik geçmelerin ve zikzak bordürlerin bir kısmı tahrip olmuştur. Geometrik süslemeler hafif kabartmalı şekilde taşla işlenmiş olup düz kaytanların ortaları çiziklenmiştir. Geometrik geçme düzeni altta onikigen geçme ile başlayan kaytanlar bir alt bir üstten geçerek düz ve zikzaklı şekiller oluşturmaktadırlar. Onikigenden çıkan kaytan kollar yukarı doğru sekizgen geçmeyi oluşturmaktadır. Kollar aynı sistem dâhilinde alt ve üst geçmelerle devam etmekte olup simetri bu şekilde devam etmektedir. Geometrik geçmeler kemer başlangıcına kadar düz devam etmiş olup kemer başlangıcından itibaren sivri kemer eksenine göre kaydırılarak düzenlenmiştir. Süslemede karşılıklı simetri bulunmaktadır.

Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL, yapının iç ve dış duvarlarında 15 değişik taşçı ustasının çalıştığı taşçı işaretleri (markaları) tespit etmiş olup, hazırladığımız tez çalışmasından sonra bu sayı 29'a ulaşmıştır

Avlulu ve avlusuz olmak üzere bilinen Osmanlı öncesi Anadolu hanları plan ve düzen yönünden Karahanlı devrine kadar uzanan bir geçmişe sahip oldukları genel olarak kabul edilmektedir. Avlusuz hanların büyük çoğunluğunun küçük ölçüde yapılar olmasına rağmen, Iğdır Zor kervansarayı 24.48 m. *51.46 m. lik boyutlarıyla, avlulu hanların pek çoğundan büyüktür. Uzunlamasına bir plana sahip olan kervansarayın giriş holünün iki yanındaki hücrelerin benzerleri birçok Selçuklu hanında görülmektedir. Yalnız bu hanların hemen hepsinin avlulu hanlar olduğu girişteki hücrelerin kapalı kısmında değil de avluda yer aldığı göz önünde tutulursa sadece kapalı kısımdan meydana gelip de girişte hücrelere sahip bir başka Selçuklu hanı bilinmemektedir.

Bölgeye yakınlığı bakımından bilinen ilk örnek, Erzurum’da bulunan Tercan-Aşkale yolu üzerinde bulunan Hacıbekir Komu köyünde bulunan Hacıbekir Kervansarayı’dır. Ayrıca avlusuz oluşu, taçkapısının dışa taşıntı yapmaması yapının geç devir eseri olduğunu göstermektedir. Plan açısından bakıldığında Iğdır Zor Kervansarayı’na en yakın Hacıbekir Kervansaray olduğu anlaşılmaktadır.

Bölgeye hem yakınlığı hem de aynı iklim özelliğinden dolayı benzeyen diğer bir han ise Bitlis’e 4-5 km. mesafede yol üzerinde bulunan Hüsrev Paşa (Papşin) Hanı’dır. Han planlama olarak Iğdır Zor Kervansarayı’na Erzurum Hacıbekir Kervansarayından sonra en çok benzeyen kervansaray olup hem giriş holü ve iki yanındaki hücreler ve hem de üç sahnalı barınak kısmı kervansarayın benzeridir.

Bitlis’te bulunan diğer bir han da kapalı avlulu hanlar gurubunda olup Bitlis’in güneyinde Bitlis deresi kıyısında Alemdar Köprüsü yakınındaki Hazo Hanı’dır.

Kastamonu-Sinop yolu üzerinde olan Gökçe ağaç Hanı avlusuz hanlar gurubunda olup giriş bölümünün çoğu yıkılmış vaziyettedir. Kalan temel izlerinden planı anlaşılmaktadır. Hana cephenin ortasında bulunan kapıdan giriş holüne ve bu holün sağında ve solunda şuan yıkık olan iki oda bulunmaktadır. Giriş holünden sonra kare ayaklara oturan üç sahnalı barınak kısmı yer almakta ve planlaması ile Iğdır Zor Kervansarayı’na benzemektedir.

Bursa-Karacabey arasındaki Uluabad Gölü yakınındaki Issız Han(787/1384) Iğdır Zoe Kervansarayı’ndan küçüktür. Han dikine planlanmış avlusuz hanlar gurubunda olup girişte bir hol ve holün sağında ve solunda birere oda yer almakta ve Iğdır Kervansarayı ile benzerlik göstermektedir.

Erzurum’un Aşkale ilçesinin batısında yer alan Karasu Köyü’nde bulunan Karasu Hanı sade bir hol kısmından ibaret olup iki sıra paye dizisi ile içerisi üç sahına ayrılmıştır, bu özelliği ile Iğdır Zor Kervansarayı’nın giriş holünün ilerisindeki üç sahnalı holün düzeni bakımından Karasu hanına benzemektedir.

Diyarbakır-Bitlis karayolunda bulunan Başdeğirmen (Kepu) Hanı XIII. yy. sonu ile XIV. yy. başlarına tarihlenmektedir. Han kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen formda olup iki sıra paye dizisi ile içerisi üç sahına ayrılmıştır. Bu özelliği ile Iğdır Zor Kervansarayı'nın giriş holünün ilerisindeki üç sahınlı hölün düzeni bakımından Başdeğirmen (Kepu) Hanı hanına benzemektedir.

Bitlis iline bağlı Tatvan'da bulunan Tatvan Hanı yıkılmış bir durumda olup hanın restitüsyon planı geç Selçuklu ve ilk Osmanlı döneminde örneklerine rastladığımız avlusuz hanların klasik plan şemasını tekrarlamaktadır. Batı duvarına bitişik paralel iki duvar parçasının benzerlerine Hüsrev Paşa (Papşin) Hanı'nda (Bitlis-Tatvan) rastlanmaktadır. Iğdır Zor Kervansarayının giriş holünün ilerisindeki üç sahınlı hölün düzeni bakımından Tatvan Hanına benzemektedir

Iğdır Zor Kervansarayı'nda görülen süslemeler taş malzeme üzerine işlenmiştir. Kervansarayda bitkisel, geometrik, figürlü kabartmalar ve mukarnaslar olmak üzere süsleme çeşitlerine rastlamaktayız.

Günümüzde harap bir durumda bulunan yapı süslemelerinin çoğu tahrip olmuştur. Taç kapının alt kısmındaki süslemeler yandaki kaplama kesme taşlarla beraber sökülmüş veya düşmüştür. Süslemeler sivri kemer çevresinde ve sivri kemer alınlığında iki farklı gurup oluşturmıştır. Bezemedeki yedi farklı hatla bindirmeli örgü motifi, süslemedeki zenginliği açıkça vurgulamaktadır. Hatların oluşturduğu motifler bir araya gelirken, boşluklarda da motif sağlanmıştır. Ana bordürü oluşturan bezeme üç eşit çizgiyle devam eden hatlardan meydana gelmiştir. Dört farklı hattın örgü sistemiyle atlayarak ana bordür oluşturulmuştur. Yapıda taş süslemenin görüldüğü diğer kısımlar ise ön odalarda takviye kemerlerin alt başlangıç kısımlarına mukarnaslardan oluşan süslemeler yer almaktadır. Taş süslemenin görüldüğü diğer bir yer ise giriş holünden sonra barınak kısmına girişi sağlayan iç kapıdır kademeli yuvarlak silmelerle hareketlendirilerek sivri kemer oluşturulmuş olup kemer alınlığında taç kapıda olduğu gibi kemer alınlığındaki taşlar herhangi bir atkı taşı olmadan birbiri içine geçme oluşturacak şekilde oluşturulmuştur.

Bitkisel süslemenin yapıda görüldüğü en önemli yer taç kapıdır. Giriş açıklığı üzerine rastlayan ve alınlıkla bir bütünlük teşkil eden kısım, radyal bir sistem dahilinde yerleştirilmiş bloklardan oluşmaktadır. Taç kapı alınlığı teşkil eden blokların vaktiyle, bitkisel süslemeyle doldurulmuş altı kollu yıldızlar ve bunların aralarına sıkıştırılmış baklavalarla tezyin edilmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Iğdır ve çevresinde mimari eserlerde karşılaştığımız en yoğun bezeme unsuru, geometrik süslemedir. Iğdır Zor Kervansarayı'nın taç kapısında görülen taş işlenmiş ortaları çiziklenmiş, ince düz kaytanlardan oluşan geometrik şerit, kaydırılmış eksenlere göre düzenlenmiş sekiz ve oniki kollu yıldızlardan meydana gelmektedir. Süslemeyi meydana getiren altı kollu yıldızlar ve baklava şekilleri, ayrı bloklar halinde yontulmuş ve alınlığı meydana getiren bloklar üzerine harçla yerleştirilmiştir. Iğdır kervansarayında kullanılan bu süsleme Selçuklu eserlerinde bilinen tek eserdir.

Figürlü kabartmanın görüldüğü yer olan ve bitkisel süslemenin de yer aldığı kemer alınlığı altıgen içine altı köşeli bir yıldız ve bu yıldızın çevresinde baklavalarla doldurulmuş olup bu sistem iç içe geçmeli bir şekilde alınlık süslenmiştir.

Mukarnaslar takviye kemerlerin konsol başlangıçlarında iki veya üç sıra halinde üst örtüye geçişi sağlamaktadır. Mukarnas süslemeler giriş holünün solunda bulunan barınma odasında tonozla geçişi sağlayan kuzey-güney duvarlarda daha geniş tutulan doğu-batıda dar tutulan takviye kemer konsollarının başlangıç noktalarında iki sıra halinde süslemeyi oluşturmaktadırlar.

Kervansarayda süsleme unsuru olarak kalem işi süslemelerine herhangi bir yerde rastlanmamıştır. Ahşap süsleme ve ahşap malzemeye de rastlanmamakla birlikte, kapıların ahşap düşünülebilir.

8.ÖZET

Doğu Anadolu'nun doğusunda olan Iğdır, yakın tarihe kadar Kars'a bağlı bir ilçe iken, T.B.M.M.'nin 27 Mayıs 1992 tarihinde kabul ettiği 3806 numaralı kanunla il olmuştur. Bugün Iğdır merkez ilçesine bağlı üç ilçe bulunmaktadır. Iğdır il olduktan sonra merkeze bağlanan ve kuzeyde Ermenistan, kuzeydoğuda Nahçıvan, güneydoğusunda İran, güneyde Ağrı ve kuzeybatıda Kars illeriyle sınır komşusu olmuştur. Iğdır Ovasının etrafında güneyde Zor Dağı (3896 m.) ile sönmüş volkan yükseltileri yer alır.

Iğdır ve çevresinin insanlık tarihinin çok eski devirlerinden beri yerleşim yeri olarak kullanıldığı ve tarih boyunca birçok kavimlerin egemenliğine girerek, bu kavimlerin medeniyet ve kültürlerine ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Bölge 1386 yılı sonbaharında Timur tarafından fethedilerek, Türkmenlerin yönetimine bırakılmıştır. Tarihçi M. Fahrettin Kırzıoğlu, Kayıların Sürmeli Çukuru'nda yıllarca kaldıklarını ve Ertuğrul'un küçük oğlu Osman'ın da Sürmeli Çukuru'nda doğduğu yazmaktadır. Yine Kanuni Sultan Süleyman (1520–1566)'m oğlu şehzade Bayezid de bölgeye gelmiş, bir müddet konakladıktan sonra, İran topraklarına geçerek Safeviler'e iltica etmiştir. 1583 yılında Revan (Erivan), Osmanlı egemenliğine girmiştir. Bugünkü Iğdır, Tuzluca, Karakoyunlu ve Aralık yerleşim merkezlerinin yönetim sınırları içinde kalan bölge "Aralık Kazası" adıyla yeni Osmanlı eyaletine bağlandığını, Revan Eyaleti Tahrir Defterleri'nden anlıyoruz. 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ile Revan (Erivan) İran'da kalmak üzere, Aras'ın güneyi Osmanlılara verilmiştir. 1722 yılında Safevi Devleti'nin yıkılmasından sonra Revan Eyaleti Tahrir Defterleri'nde Aralık Kazasının; merkez, Iğdır ve Sürmeli adıyla üç nahiyeli yönetim birimine ayrıldığı belirtilmiştir. Yönetim örgütü bakımından Sürmeli Sancağı Iğdır, Aralık ve Tuzluca olmak üzere üç "kaza yönetim birimi" ne ayrılmış ise de teşkilat ve gücü Iğdır'da toplamışlardır. 30 Ekim 1920 de Türk Ordusu Kars'ı almış, Kazım Karabekir Paşa 07.11.1920 de Gümrüye girerek, burada karargâhını kurmuştur. Cavit Paşa komutasındaki 2.Tümen, Iğdır'a yürüyerek 12 Kasım

1920 sabahı Iğdır'a girmiş ve böylece bölge anavatan topraklarına katılmıştır. 3 Aralık 1920 de imzalanan Gümrü Antlaşması neticesinde, Gümrü (Arpaçayın kuzeyi) Ruslara verilmiş, Sürmeli Çukuru (Tuzluca, Iğdır, Aralık) Türkiye'ye bırakılarak Nahçıvan'da Azerbaycan'a bağlı muhtar cumhuriyet olmuştur. Kars iline bağlı bir ilçe iken, ekonomik, sosyal ve stratejik özellikleri dikkate alınarak 27.05.1992 tarih ve 3806 sayılı kanun hükmünde kararname ile Türkiye'nin 76.ili olmuştur.

Kervansaray, Iğdır şehir merkezinin 25 km. güneyinde yer almakta olup, Binada hiçbir kitabe izine rastlanmamakta, kervan yollarını ve hanları konu alan eserlerde de adı geçmemektedir. Avlusuz oluşu ve taç kapısının cephede bir çıkıntı teşkil etmeyişi bir geç devir eseri olduğu intibahını uyandırmaktadır. Böylece binayı XIII. yy sonlarıyla XIV. yy başlarına tarihlemek mümkün görünmektedir. Kervansaray düz bir arazi üzerinde kurulmuş olup girişi doğuya bakacak şekilde doğu-batı yönünde dikdörtgen bir plana sahiptir. Kervansaray Selçuklu taş işlemeciliğinin en güzel örneklerindendir. Han, planı ve tezyinatıyla olduğu kadar Erzurum-Doğubayazıt kervan yolunun dışında kalışıyla da dikkat çekmektedir. Kervansarayın süslemeli olan taç kapısının ilgi çekici bir düzeni vardır. Günümüzde harap bir durumda bulunan yapı süslemelerinin çoğu tahrip olmuştur. Bitkisel süslemenin yapıda görüldüğü en önemli yer taç kapıdır. Iğdır ve çevresinde mimari eserlerde karşılaştığımız en yoğun bezeme unsuru, geometrik süslemedir. Iğdır Zor Kervansarayında görülen süslemeler taş malzeme üzerine işlenmiştir. Kervansarayda bitkisel, geometrik, figürlü kabartmalar ve mukarnaslar olmak üzere süsleme çeşitlerine rastlamaktayız. Taşların üzerlerine kazınmış olan taşçı işaretleri taşı yontan ustalar tarafından yapılmıştır.

Iğdır Zor Kervansaraya plan ve mimari açıdan benzeyen yapılar Erzurum'da bulunan Hacıbekir Kervansarayı, Bitlis'te bulunan Hüsrev Paşa (Papşin) Hanı, Bitlis deresi kıyısında alemdar köprüsü yakınındaki Hazo Hanı, Kastamonu-Sinop yolu üzerinde olan Gökçeagaç Hanı, Bursa-Karacabey arasındaki Issız Han, Erzurum'un Aşkale ilçesinde bulunan Karasu Hanı, Diyarbakır-Bitlis karayolunda bulunan Başdeğirmen (Kepu) Hanı, Bitlisin Tatvan ilçesinde bulunan Tatvan Hanı yapı ile benzerlik göstermektedir.

8. SUMMARY

Iğdır, located in eastern Anatolia, was a town of Kars city, but it was accepted as a city with the 3806 article of Turkish Great National Assembly (TBMM) on 2th May 1992. Iğdır has got three towns now. After becoming a city it became neighbour with Ermenia, with Nachivan in southeast with Iran, with Ağrı city in South and with Kars in north west. Iğdır Valley has Mount Zor and unactive volcanic heightness around .

It's known that Iğdır has been a settlement since ancient times and has hosted many different culture and civilization by being occupied by alotof states. The region was conquered by Timur and was given to Turkmens. Historian M.Fahrettin Kızıroğlu writes that Kayı (a Turkish tribe) lived in Sürmeli Çukuru for years and Ertugrul's little son Osman was born here. And also Kanuni Sultan Süleyman's son Prince Beyazıt Came her efor a while then he had passed to Iran to take refuge to Safevi state. In 1583, Revan region was conguered by Ottamans. We understand From the books of Revan state that today Iğdır, Tuzluca, Karakoyunlu and the region in boarders of Aralık belonged to Ottaman Empire, with name of "Aralık Town" with the Kasrı Şirin agreement Revan (Erivan) was given to Iran and Southern Aras to ottamans in 1639. After demolishied of Safevi state, it has been stated in Revan state Tahrir books that "Aralık Town" separated in three regions with the name of Iğdır Sürmeli and Center. From governmental System Sürmeli had been seperated in Iğdır, Aralık and Tuzluca but the power and organization gathered in Iğdır. On 30th october 1920, Turkish Army took Kars and Commander Kazım Karabekir entered Gümrü and Founded his headquarter here on 7th November in 1920. The army under the command of Cavit Pahsa Came to Iğdır on 12th November in 1920 and so the region became a part of mainland of Turkey.

After Gümrü Pact which was signed on 3rd April in 1920, Gümrü (the North of Arpaçay) was given to Russian, Sürmeli Plain (Tuzluca, Iğdır, Aralık) was left to Turkey and Nachivan became a republic, dependent on Azerbaijan. While being a town of Kars city, it was became the 76th city of Turkey with 3806 numbered written decree as law

rule article of Turkish Great National Assembly on 27.05.1992 , by considering the economical, social and stratejical features of it.

Kervansaray (caravanserai) is 25 km on the south to the city center and no inscription clues are seen in the building, its name is not mentioned in the works about caravan roads and caravanseraies. Having no court and that its crown door does not have a projecting part shows that it is a late time work. Therefore it is possible to date the building between the end of 13th century and the beginning of the 14th century. Kervansaray was built on a plain land and has a rectangle plan from east to west with a gate looking to east. Kervansaray is one of the most beautiful sample of Selchuklu stone embroidery art. The caravanserai not only attracts attention with its plan and crafts but also with being out of the Erzurum- Doğubeyazıt caravan road. The decorated crown door of the caravanserai has an interesting design. Most of the ornaments of the building which is ruined today have been destroyed. The most important place of the building where plant ornamentation take part is the crown door. The most intensive adornment element we see in architecture in Iğdır and its environment is geometrical decoration. The ornaments seen in Zor Caravanserai in Iğdır were embroidered on Stone tools. We meet ornament varieties such as plant, geometrical, embossed figures and mukarnases in the caravanserai. The stoner signs carved on the stones were made by the stone masters.

The buildings resemble to Zor Caravanserai in Iğdır are Hacıbekir Caravanserai in Erzurum, the Caravanserai of Hüsrev Pasha (Paşin) in Bitlis, the Hazo Caravanserai near Alemdar Bridge on the edge of Bitlis Brook, Gökçe ağaç Caravanserai which is on the road of Kastamonu and Sinop, Issız Caravanserai between Bursa and Karacabey, Karasu Caravanserai in Aşkale of Erzurum, Başdeğirmen (Kepu) Caravanserai on the road of Diyarbakır and Bitlis, Tatvan Caravanserai which is in Tatvan of Bitlis.

9. KAYNAKÇA

ACAR, Z. Zakir, *Kültür ve Turizm Yönleriyle Iğdır*, Ankara, 1998

ARIK, Oluş, “*Anadolu Selçuklularında Erken Devir Mimari Tezyinatı*”, Ankara, 1966

ASLANAPA, Oktay, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1989

ASLANAPA, Oktay, *Türk Sanatı I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972

ASLANAPA, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986

AYVERDİ, E.Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri C. I*, İstanbul, 1966

B.J.CORBİN, *The Explorers of Ararat*, U.S.D, 1999

BUYRUK, Hasan, “*Iğdır ve Çevresinde Tarihi-Kültürel Kalıntılar*” AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2002

BORAN, Ali, “Ahlat Taşı (Andezit Tüf)”, Vakıflar Dergisi C. XXVI. Ankara, 1997

BULUT, Serap, *Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı Taş Süslemeleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1999

CANTAY, Gönül, "Urfa'da iki Kervansaray", *MTRE Bülteni*, 9-10, İTÜ Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Kürsüsü, Ankara 1977

C. Orhonlu, “*Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*”, (Derleyen S.Özboran), *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* S. 31, İzmir, 1984

CLAVİJO, Ruy Gonzales de, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, (Çev: Ö.Rıza Doğrul), İstanbul, 1993

ÇETİNKAYA, Nihat, *Iğdır Tarihi*, İstanbul,1996

ÇELEBİ, Haydar, Ruznamesi, *Tercüman 1001 Temel Eser*

DEMİRİZ, Yıldız; *Osmanlı Mimarisinde Süsleme*, I. Erken Devir (1300-1453), İst.1979

ELDEM, Halil, "Anadolu Selçuki Hanları", *Türk Yurdu*, Cilt: 14, Sayı: 104, 1915-16,

ERKEN, Sabih, *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, C.II, Ankara, 1977

ERZEN, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1986

GÜNDOĞDU, Hazma, “Aşkale Yakınlarında Karasu (Aşveyishan) Hanı” *Vakıflar Dergisi*, , C. XXII, Ankara, 1991

GÜNER, İbrahim, *İlimiz Iğdır*, Iğdır,1993

GEYİKOĞLU, Hasan, *Selçuklulardan Safevilere Sa'd Çukuru*, Erzurum, 1998, 41–42.

HALACOĞLU, Yusuf , XIV-XVII. yy.larda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, VII, S. 127, Ankara, 1991.

HÜSEYNİ, Sadreddin, *Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye*, Nşr. M.İkbal, Lahore,1993

İLTER, İsmet, *Tarihi Türk Hanları*, Karayolları Genel Müdürlüğü, Ankara 1969

KARABEKİR, Kazım, *I.Cihan Harbi*, C.4, İstanbul, 1995

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Kars Tarihi*, C.1,İstanbul,1953

_____, *Ani Şehri Tarihi*, Ankara,1982

_____, *Dede Korkut Oğuznameleri (1.Kitap)*, İstanbul, 1952

_____, “Selçukluların Ani'yi Fethi”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, Ankara, 1970

_____, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, Ankara, 1993

KUBAN, Doğan, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, I, İstanbul, 1965

KUBAN, Doğan, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, 4.Baskı, İstanbul 1981.

KÖKTEN, İ. Kılıç, “Kars’ın Tarih Öncesi” *III Tarih Kongresi*, Ankara, 1984

_____, “Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor” *Belleten*, Ankara, C.VII

MANSEL, A Müfit, *Eski Doğu ve Ege Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul, 1945

MULAYİM, Selçuk, “Plastik Sanatlarda Anlatım Biçimleri ve Üslup”, *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, III, İzmir, 1984

ORKUN, Veli, *Süremeli Çukuru Iğdır Tarih ve Coğrafyası*, Iğdır, 1955

OSMAN, Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1984

ONK, Nizamettin, *Azerbaycan Karabağ Tarihi*, İstanbul, 1997

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Bölümü, *Doomed by the Dam*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara 1997

ÖZERGİN, M. Kemal, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*, İ.Ü. Tarih Bölümü Doktora tezi, İstanbul 1959, (İ.Ü. Kütüphanesi Doktora Tez no.2797.)

PERİHANOĞLU, Hatice, *Silvan ve Hazroda'ki Mimari Eserler*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Van,2004

SÖZEN, Metin, TANYELİ, Uğur, “Mukarnas” mad., *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul,1996

_____, “Taşçı İşaretleri” mad., *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul,1996

SÜMER, Faruk, Oğuzlar, *Tarihleri-Boy Teşkilat Destanları*, İstanbul, 1980

TOĞAN, A. Z. Velidi, Umumi *Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul, 1981

TURAN, Osman, "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*, X/39, 1946

TURAN, Şerafettin, “Türkiye-İtalya İlişkileri “ *I. Selçuklulardan Bizansın Sona Erişine Kadar*, İstanbul 1990.

TUNCER, Orhan Cezmi, “Kervan Yolları”, *Mimarlık ve Sanat*, C.2, İstanbul

TUNCER, Orhan Cezmi, *"Bitlis-Van Karayolu ve Üzerindeki Hanlar"*, *Sanat Tarihi Yıllığı*, IX-X, İÜ Sanat Tarihi Enstitüsü 1979-80 "Diyarbakır-Bitlis Kervanyolu ve Üzerindeki Hanlarımız", Vakıflar Dergisi, XXV, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, 9-34.

UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1982

_____, *Osmanlı Tarihi (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII Yüzyıl Sonuna Kadar) C III*, Ankara. 1977

_____, *Osmanlı Tarihi (III. Selim'in tahta çıkışından Karlofça Antlaşmasına Kadar) C.III*. Ankara 1983

ÜNÜVAR, Vedat, *Bolşeviklerle Sekiz Ay*, İstanbul, 1984

ÜNAL, Rahmi Hüseyin, *"İğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı Doğubeyazıt-Batum Kervan Yolu Hakkında Notlar"*, *Sanat Tarihi Yıllığı, III*, İstanbul, 1969–1970

_____, *"Anadolu Selçukluları ve Beylikler Devri Mimarisinde Taç kapılar."* Erzurum, 1968

_____, *"Doğu Anadolu'da Bilinmeyen Üç Selçuklu Hanı"* Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi, II, İzmir, 1983

YAVUZ, Ayşıl Tükel, *"Burmahan"*, *Sunli Kemal Yetkin'e Armağan*, Ankara 1984

YAVUZ, Ayşıl Tükel, *"Mirçinge Han ve Anadolu Selçuklu Dönemi Eşodaklı Kervansarayları Arasındaki Yeri"*, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1991, Cilt: III, Sayı: 1-2, 1993

YAVUZ, Ayşıl Tükel, *"Kemer'deki Selçuklu Köşkü"*, *Emin Bilgiç Hatıra Kitabı*, İstanbul 2000, 279,302.

YAVUZ, Ayşıl Tükel, *"Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi"*, *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 25-26 Nisan 1994, Konya 1995, 183-198.

YAVUZ, Ayşıl Tükel, *"Anadolu Selçuklu Dönemi Hanları ve Posta-Menzil-Derbent Teşkilâtları"*, *Prof Doğan Kuban'a Armağan*, İstanbul 1996, 25-38.

WOSTOK, Christianski, Vol. III -IV, Petrograd 1914, 1915.

10. FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Foto. 1: Zor Kervansarayı kuzey kervan yolu

Foto. 2: Zor Kervansarayından Iğdır Ovası

Foto.3: Zor Kervansarayı kuzey kervan yolu

Foto. 4: 1913 Yılında çekilen resim (<http://www.virtualani.freemove.co.uk/zo>)

Foto. 5: Taç kapı Alınlık (R. Hüseyin Ünal. Sanat Tarihi Yıllığı, III, İstanbul, 1968)

Foto. 6: R. Hüseyin ÜNAL; Taç kapı alınlık süslemesi

Foto. 7: R. Hüseyin ÜNAL; Taç kapı detayı (Sanat Tarihi Yıllığı, III, İstanbul, 1968)

Foto. 8: R. H. ÜNAL; Barınak kapısı (S.T:Y, III, İst., 1968)

Foto. 9: R. Hüseyin ÜNAL; barınak kapısı detayı (Sanat Tarihi Yıllığı, III, İstanbul, 1968)

Foto. 10: Damdan batı tarafı

Foto. 11: Barınak bölümü orta kemer başlık detayı

Foto. 12: Giriş holü dam kapısı merdiveni

Foto.13: Dam kapısı

Foto. 14: Doğu Cephesi

Foto. 15: Kuzey Cephesi

Foto. 16: Kuzey Cephesi Detayı

Foto. 17: Güney Cephesi

Foto. 18: Güney Cephesi Detayı

Foto. 19: Batı cephesi

Foto.20: Batı cephesi detay

Foto. 21: R. H. ÜNAL; Alınlık detayı(S.T:Y, III, İst., 1968)

Foto. 22: Dış Kapı Alınlık Detayı

Foto. 23: Dış Kapı Alınlık Sistem Detayı

Foto.24: Dış Kapı Kemer Bordur Detayı

Foto. 25: Dış Kapı Bordur Detayı

Foto. 26: Dış Kapı Detayı

Foto. 27: Giriş h lü, Sağ oda tavan detayı

Foto. 28: Giriş holü sağ oda tavan detayı.

Foto. 29: Giriş holü sağ oda Kemer konsol detayı.

Foto.30: Giriş h lü sağ oda niş detayı

Foto. 31: Giriş h lü sağ oda köşe tonoz detayı

Foto. 32: Giriş holü sağ oda kemer detayı

Foto. 33: Giriş h lü sol oda niş detayı

Foto. 34: Giriş h l nden barınak kapısı

Foto. 35: Barınak bölümü giriş kapısı, içten görünüş

Foto. 36: Barınak  st  rt s 

Foto. 37: Barınak orta bölüm

Foto. 38: Barınak bölümü orta bölüm kemer detayı.

Foto. 39: barınak bölümü orta bölüm kemer konsol detayı

Foto 40: Barınak, orta bölümü.

Foto. 41: Barınak, orta bölüm, kemer detayı

Foto. 42: Barınak bölümü kemer detayı

Foto. 43: barınak bölümü kemer tonoz detayı

Foto. 44: Barınak bölümü kemer detayı

Foto. 45: Barınak, sağ bölüm

Foto. 46: Barınak sol bölümü

Foto. 47: Barınak, sol sahn bölümü

Foto. 48: Barınak, sol bölüm

Foto. 49: Barınak, sol bölüm

Foto. 50: Barınak, sol bölüm kemer detayı

Foto. 51: R. Hüseyin ÜNAL; Markalar (Sanat Tarihi Yıllığı, III, İstanbul, 1968)

Foto. 52: Giriş Holü marka detayı 1

Foto. 53: Giriş Holü marka detayı 2

Foto. 54: Giriş Holü marka detayı 3

Foto. 55: Barınak Sol oda marka detayı 4

Foto. 56: Barınak sol oda marka detayı 5

Foto. 57: Giriş Holü Sol oda marka detayı 6

Foto. 58: Giriş Holü sol oda marka detayı 7

Foto. 59: Giriş Holü Sol oda marka detayı 8

Foto. 60: Giriş Holü sol oda marka detayı 9

Foto. 61: Giriş Holü Sağ oda marka detayı 10

Foto.62: Giriş Holü sağ oda marka detayı 11

11. HARİTA VE ÇİZİMLER DİZİNİ

Tablo 01 : Monogram cetveli

Harita 01: Iğdır il haritası

Harita 01: Iğdır Zor kervan saray uydu haritasında konumu

Çizim. 01: Zor Kervansarayı Rölöve Planı

Çizim. 02: Zor Kervansarayı Rölöve Doğu Cephesi

Çizim. 03: Zor Kervansarayı Rölöve Batı Cephesi

Çizim. 04: Zor Kervansarayı Rölöve Güney Cephesi

Çizim. 05: Zor Kervansarayı Rölöve Kuzey Cephesi

Çizim. 06: Zor Kervansarayı, Taç Kapı Rölöve Sistem Detayı

Çizim. 07: Zor Kervansarayı, Taç Kapı Dış Kenar Motif Süsleme Detayı

Çizim. 08: Zor Kervansarayı, Taç Kapı Altı Köşeli Yıldız Süsleme Detayı

Çizim. 09: Zor Kervansarayı, Taç Kapı Altı Köşeli Yıldız Süsleme Detayı

Çizim. 10: Zor Kervansarayı, Taç Kapı Alınlıktaki Altıgen Süsleme Detayı

Çizim. 11: Zor Kervansarayı, Taç Kapı Restitüsyon Sistem Detayı

Çizim. 12: Zor Kervansarayı, Taç Kapı Restitüsyon Sistem Detayı

Çizim. 13: Zor Kervansarayı, Taç Kapı Restitüsyon Sistem Detayı, Motif Analizi

Çizim. 14: Zor Kervansarayı, Taç Kapı Restitüsyon Sistem Detayı, Motif Analizi 01

Çizim. 15: Zor Kervansarayı, Taç Kapı Restitüsyon Sistem Detayı, Motif Analizi 02

Çizim. 16: Zor Kervansarayı, Taç Kapı Restitüsyon Sistem Detayı, Motif Analizi 03

Çizim. 17: Zor Kervansarayı Giriş Holü Tavan Detayı

Çizim. 18: Zor Kervansarayı Ön Sağ-Sol Odalar Niş Örnekleri

Çizim. 19: Zor Kervansarayı Ön Bölüm Sağ Oda Tavan Detayı

Çizim. 20: Zor Kervansarayı, Barınak Kapısı Restitüsyon Sistem Detayı

Çizim. 21: Zor Kervansarayı Barınak Bölümü Kemer Konsol Detayları

Çizim. 22: Zor Kervansarayı Monogram Cetveli

Çizim. 23: Hacıbekir Kervansarayı Planı

Çizim. 24: Hüsrev Paşa (Papşin) Hanı Planı

Çizim. 25: Hazo Hanı Planı

Çizim. 26: Gökçe ağaç Hanı Planı

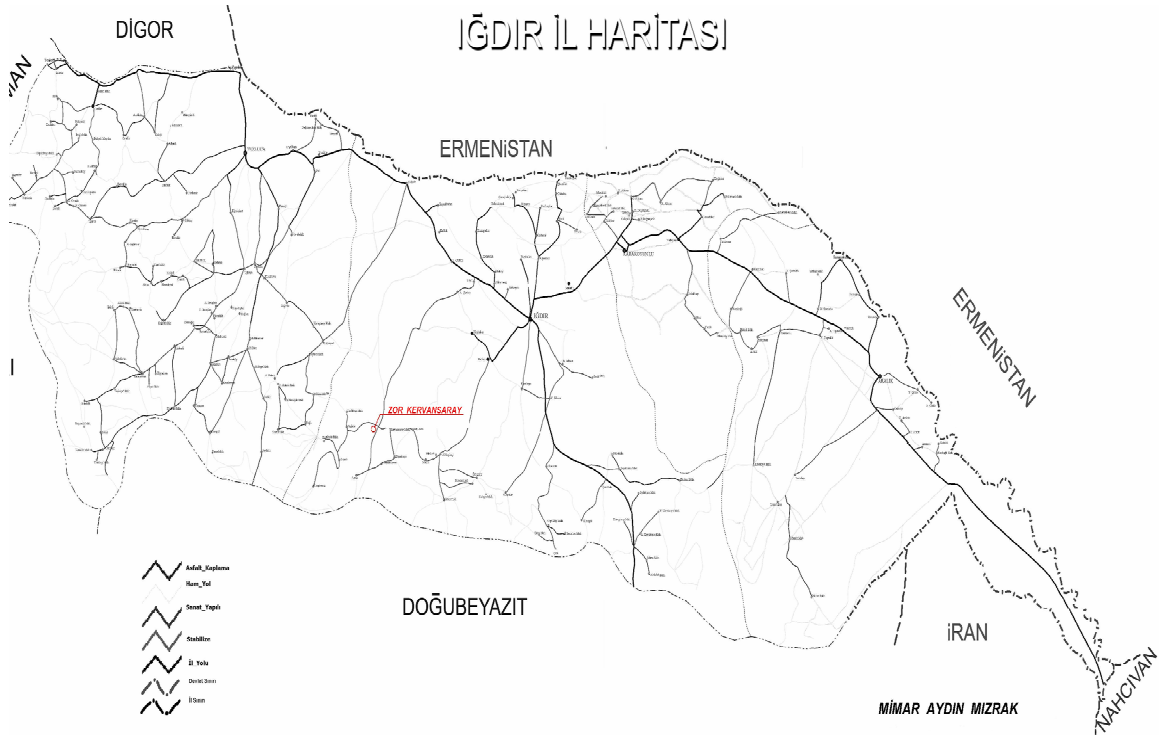
Çizim. 27: Issız Hanı Planı

Çizim. 28: Karasu Hanı Planı

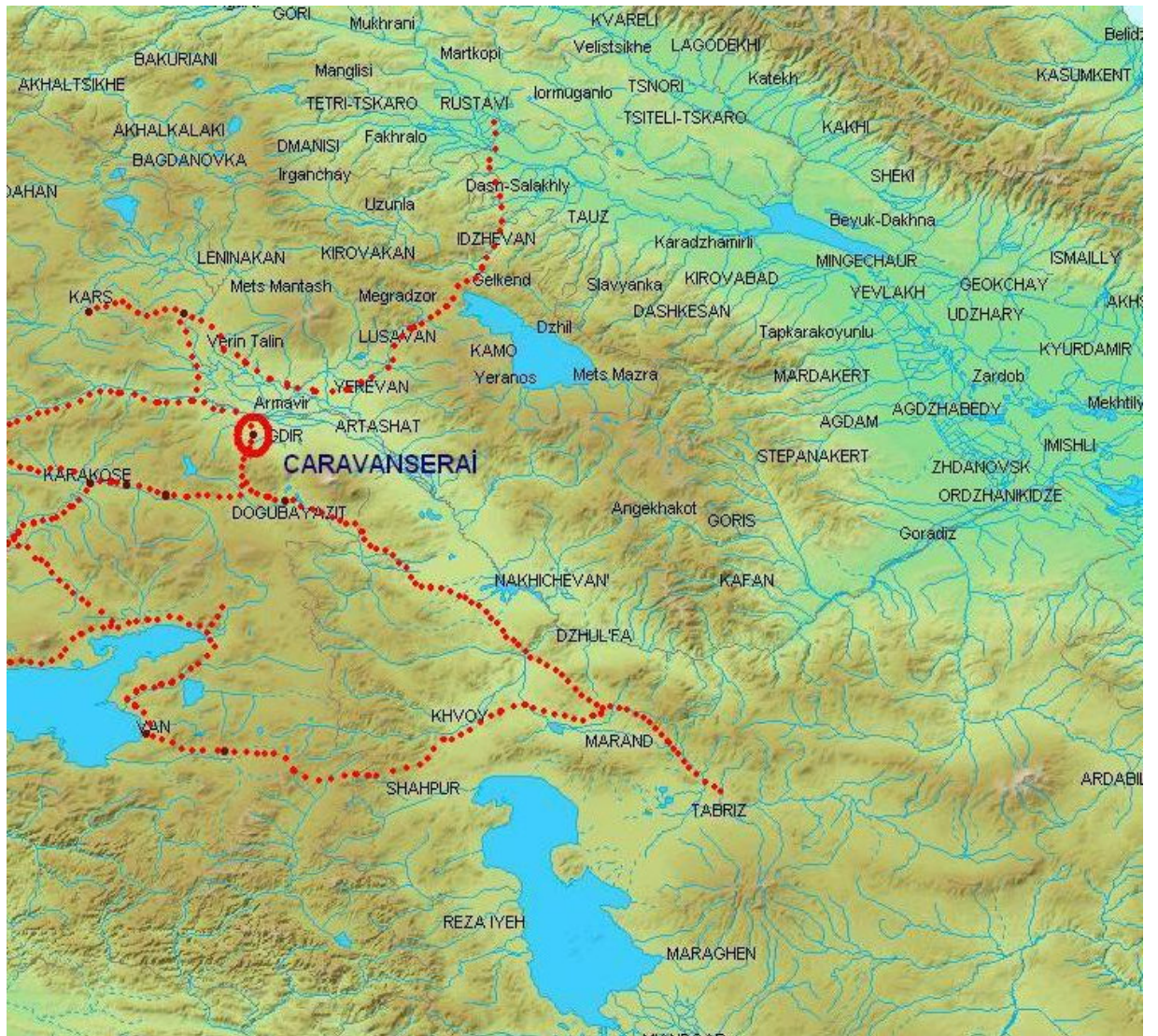
Çizim. 29: Başdeğirmen(Kepu) Hanı Planı

Çizim. 30: Tatvan Hanı Planı

FOTOĞRAFLAR
VE
ÇİZİMLER

Harita .1: İğdır il haritası.

Harita .2: Kervan yolu haritası..